

ISKOLAUDVAROK ÉS ISKOLAI JÁTSZÓTEREK BUDAPESTEN A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

SCHOOLYARDS AND SCHOOL PLAYGROUNDS IN BUDAPEST AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

SZERZŐ/BY:
KLAGYIVIK MÁRIA

ABSZTRAKT

Az iskolai szabadterület különleges példája annak, hogy a jelenkori tájépítészet számára mennyire összetett szemléletmóddal és több vonatkozó szakma bevonásával kell megközelíteni a szabadterület-építészeti feladatokat. A ma már rutinnak számító metódus a századforduló idején még gyerekcipőben járt. A kerttervezők többnyire csak díszkertek tervezésével foglalkoztak, a számos egyéb funkciót is magában foglaló iskolai környezet tervezése azonban nem tartozott feladataik közé. A szabadterületeket sokkal inkább az egészségügyi, illetve oktatási és nevelésügyi elképzelések határozták meg, amelyek a saját szempontjaik szerint – de a környezetesztikai szempontokat többnyire figyelmen kívül hagyva – oldották meg a feladatot.

A tanulmány az iskolai szabadterületeket két, egymással szorosan összefüggő típusként, az udvarokat és iskolai játszótereket ismertetve egy speciális szabadterület-építészeti jelenséget mutat be. Az iskolai

szabadterek tervezésemelvéte és –gyakorlata az 1920–30-as években jelent meg hazánkban, s csak 1945 után terjedt el széles körben. A 20. század elején formálódó elvi és gyakorlati megoldások jelentették az alapokat, ám a különböző irányokat, funkciókat és célokat összefogó tájépítészeti szemlélet nélkül. A kutatás rávilágít arra is, hogy az 1868-as népoktatási törvény bevezetése után a századforduló ideje volt az, amikor először tulajdonítottak valódi szerepet a szabadterületeknek az iskolai életben.

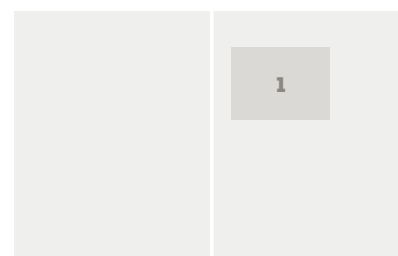
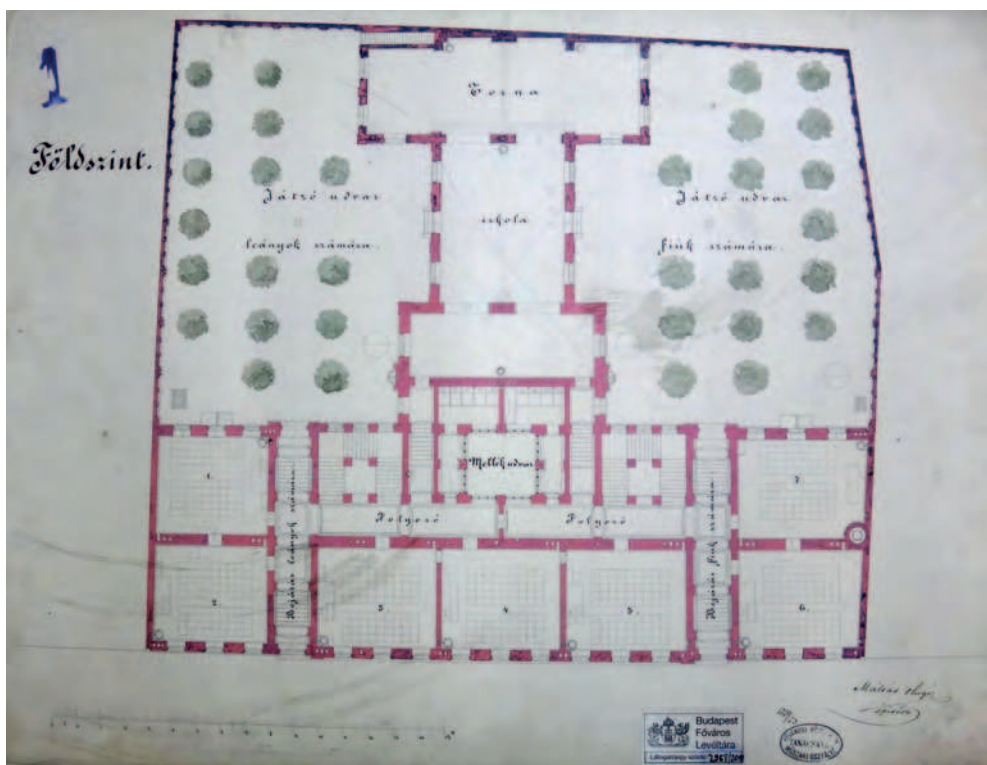
Kulcsszavak

iskolai szabadterület, iskolaudvar, játszótér, kerttörténet, századforduló

BEVEZETÉS

A századforduló időszaka egész Magyarországon hatalmas fejlődést hozott, Budapest pedig e fejlődésben is élen járt.¹ Az 1873-ban egyesült főváros gazdasági téren rohamléptekkel fejlődött, s

¹ Művészettörténeti szempontból századforduló megnevezéssel többnyire a 19-20. század fordulójának pár évtizedét, az 1890-es évektől 1914-ig terjedő időszakot illetik. (Gerle János-Kovács Attila–Makovecz Imre: A századforduló magyar építészete. [Budapest], 1990., p. 7. és 9.) Jelen tanulmány is ezt a korszakot követi és erre az időszakra fókuszál, kis kitékintéssel az ezt megelőző és a későbbi időszakra.

1. kép/pict.:
A Medve utcai iskola terve fásított udvarokkal. 1875, tervező: Máltás Hugó építész / Plan of the school in Medve street with trees in the schoolyard, 1875. Architect: Hugó Máltás

(FORRÁS/SOURCE:
BUDAPEST FŐVÁROS
LEVÉLTÁRA, XV. 17. D.
KT132/3. / BUDAPEST CITY
ARCHIVES, XV. 17. D.
KT132/3.)

ABSTRACT

School open spaces are special examples of how complex approach and the involvement of several relevant disciplines are needed for landscape architecture of today to carry out open space planning. The method, though being a routine nowadays, was in its infancy at the turn of the 20th century. At that time, garden designers usually dealt only with ornamental gardens, however, planning of school environments, that included other functions, was not part of their work. Open spaces were defined much more by health and educational conceptions, which solved the problems according to their own views, but usually without the standpoints of environmental aesthetics

The article introduces a special phenomenon of open space design by presenting two types of school open spaces which are close to each other: schoolyards and school playgrounds. Design theory and practice of school open spaces appeared in Hungary in

the 1920-30's, but it became widespread only after 1945. The bases were the theoretical and practical solutions that had formed in the beginning of the 20th century, but at that time yet without a landscape architectural point of view which could have joined different directions, functions and aims. The research highlights that after the act of public education entered into force in 1868, open spaces got a real role in school life first at the turn of the 20th century.

Keywords

school open space, schoolyard, playground, garden history, turn of the century

INTRODUCTION

The turn of the century brought an incredible progression throughout Hungary, and Budapest had a leading role in it.¹ The economic situation of the capital, united in 1873, was developing quickly, and this resulted also in

¹ *The turn of the century refers to the era from the 1890's to 1914 among art historians. (Gerle János-Kovács Attila-Makovecz Imre: A századforduló magyar építészete. (Hungarian Architecture at the Turn of the 20th Century.) [Budapest], 1990., p. 7. and 9.) This paper follows this periodization, focusing on this era with a touch upon the earlier and following period.*

ez magával hozta egyéb, többek között a szociális területek fejlődését is. Budapesten nemcsak az oktatás, nevelés, de a közegészségügy – s ezen belül az iskola-egészségügy – fejlesztését is célul tűzték ki, s néhány évtized alatt jelentős változtatásokat léptettek életbe a városvezetők. Bárczy István – 1901-1906 között a főváros közoktatásügyi ügyosztályának vezetőjeként, majd 1906-1918 között főpolgármesterként – nagy hangsúlyt fektetett a közegészségügy, az iskola-egészségügy fejlesztésére. Ennek köszönhető, hogy az iskolai szabadterek jelentősen fejlődtek, mennyiségben, méretben és minőségben egyaránt.² A 19. század végén csírájában megjelent modernizálási törekvések a századforduló időszakában megszilárdultak a fővárosban. A gyors fejlődés azonban az első világháború és az azt követő belpolitikai harcok miatt megtorpant, s csak az 1920-as években került újra a középpontba az iskolák kérdése.

Az iskolai szabadterekre különösen jellemző a gyakorlatiasság; elsődleges szervező erejük a funkció. A különböző oktatási és egészségügyi célokhoz külön szabadteréptípusok jöttek létre: iskolaudvar, játéktér, tetőterasz, iskolai növénykert, gyakorlókert, faiskola és díszkert. Budapest az ország legdinamikusabban fejlődő városa, ahol az új iskolafejlesztési trendek, fejlődési irányok gyorsan meghonosodtak; ugyanakkor a város sűrű beépítettsége gátolta az iskolai szabadterek kialakítását. A szabadteré hiányát már a tárgyalt korszakban is többen bírálták, és igyekeztek alternatív megoldásokat találni arra, hogyan lehetne a már kialakult sűrű városszövetben az iskolai szabadteréigényeket kielégíteni.³ A városszerkezeti problémákkal jelen tanulmány – terjedelmi kor-

látok miatt – nem foglalkozik, hanem célirányosan csak az iskolák szabadtereinek két fő típusát, az udvarokat és az iskolai játszótereket tárgyalja.⁴

MÓDSZERTAN, KUTATÁSTÖRTÉNET

Az említett szabadteréptípusok történeti kutatásával ez idáig kevesen foglalkoztak. Iskolai szabadterek kapcsán a figyelem elsősorban az iskolakeretekre összpontosult, e témában Kováts-Németh Máriának több publikációja is megjelent.⁵ A századforduló iskoláinak építészetéről több tanulmány is napvilágot látott már, az épület mellett az iskola környezetének vizsgálata azonban csak Jáki László összefoglaló munkájában jelent meg.⁶ Sanda István Dániel pedagógiai terekről szóló doktori értekezése is csupán az épületen belüli tereket vizsgálja, ezeket a kezdetektől napjainkig bemutatva.⁷ Az iskolai játszóterekhez több szálon kapcsolódó, közparkokban létrehozott nyilvános játszóterek budapesti kialakulását ismerhetjük meg Csepely-Knorr Luca munkáiból.⁸ Számos adalékkal szolgálnak továbbá a kor pedagógiatörténetével, oktatáspolitikájával, közegészségügy-történetével, valamint társadalom- és gazdaságtörténetével foglalkozó művek is.

A felsorolt munkák mellett a századforduló iskoláinak szabadtereiről mindenekelőtt a kordokumentumok alapján tájékozódhatunk.⁹ A korabeli folyóiratok közül elsősorban nem a kertészeti vagy építészeti témájú, hanem az oktatási-nevelési, egészségügyi-orvosi, illetve sportlapokban olvashatunk leggyakrabban az iskolai szabadterek használatáról, kialakításáról, típusairól. E folyóiratok nem vizuális megjelenítésűek,

² Bárczy tevékenységéről bővebben ld. Erdei Gyöngyi: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. Budapest művelődéspolitikája a századelőn.* Budapest, 1991.

³ Szabó Sándor: *A nagyvárosi iskola építésének és berendezésének iskolaegészségügyi követelményei.* Budapest, 1913., pp. 3-5., 24-26.

⁴ Az iskolák elhelyezkedéséről ld. Klagyivik Mária: *Budapesti iskolák szabadterei 1867 és 1918 között.* In: Fatsar Kristóf (szerk.): *Kalászat. Kerttörténeti tanulmányok Baloghné Ormos Ilona 70. születésnapjára.* Budapest, 2012., pp. 105-106.

⁵ Kovátsné Németh Mária: *Iskolakeretek a századforduló hazai pedagógiai gyakorlatában.* In: *Uő.* (szerk.): *Erdőpedagógia.* Győr, 1998., pp. 22-30.; *Uő: Iskolakeretek a dualizmus hazai pedagógiai gyakorlatában. Neveléstörténet, V. évf.* (2008), 3-4. sz., pp. 91-109.; *Uő: A környezeti nevelés múltjáról és jelenéről. Iskolkultúra, VI. évf.* (1996), 4. sz., pp. 76-84.

⁶ Jáki László (összeáll.): *Korszerűsítési törekvések a századforduló iskolaépítésében.* Bp., 1989.

⁷ Sanda István Dániel: *A pedagógiai terek vizsgálata – különös tekintettel a XX. századi magyar iskolákra.* Budapest, 2009. (Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola.)

⁸ Csepely-Knorr Luca: *Korai modern szabadterépitészet. A közparktervezés-elmélet fejlődése az 1930-as évek végéig.* Budapest, 2011. (Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola.) és *Uő: Budapest közparképítészetének története a kiegyezéstől az első világháborúig.* Budapest, 2016.

⁹ *A tanulmány az iskolákat mint a közoktatás általános képzési intézményeit tárgyalja. Nem célja ezért sem a különböző típusú szakiskolák (így a kertészeti, mezőgazdasági, illetve ipari, kereskedelmi iskolák), sem a felsőfokú intézmények (egyetemek, főiskolák, akadémiák stb.) bemutatása, ezek többsége ugyanis szabadterépitészeti szempontból speciális csoportot alkot, ezért nem vonható össze a közoktatási alapintézményekkel.*

the development of other areas, like social areas. Not only the improvement of education, but also of public health – and school health within – was an aim, and the city leaders put considerable changes in force in some decades. István Bárczy – as leader of the department of public education in Budapest between 1901 and 1906, and as the Mayor of Budapest between 1906 and 1918 – put emphasis on the development of public health and school health. Thanks to this, school open spaces improved in quantity, size and quality alike.² Efforts for modernization appearing at the end of the 19th century were consolidated at the turn of the century in the capital. However, the rapid development stopped due to the First World War and the following internal fights, and the question of schools became a central issue again only in the 1920's.

Practicality is characteristic for school open spaces: function is their main organizing method. The different educational and health purposes resulted in different open space types: schoolyards, playgrounds, roof terraces, school botanical gardens, practice gardens, nurseries and ornamental gardens. Budapest was the most dynamically improving city in Hungary, where new trends of school development took on quickly. On the other hand, the density of buildings acted as an inhibitory factor in the installation of school open spaces. The lack of open spaces was judged already at that time, and alternative solutions were sought after to satisfy the needs for school open spaces in the existing dense urban fabric.³ Due to extent limits, this paper cannot deal with questions regarding urban structure, thus it discusses only the two main types of school open spaces: schoolyards and school playgrounds.⁴

METHODS, RESEARCH HISTORY

The mentioned open space types have hardly been studied so far. In connection with school open spaces, attention has been paid mainly to school gardens, Mária Kováts-Németh published several studies about this topic.⁵ More research has been done on the architecture of schools of the era, however, only László Jáki's summary has dealt with the analysis of the environment of the schools.⁶ Even István Dániel Sanda's thesis about pedagogical spaces treats only areas inside the building, presenting them from the beginning till today.⁷ Luca Csepely-Knorr's works expound the evolving of public playgrounds in the parks of Budapest, which are closely connected to school playgrounds.⁸ Works about the pedagogical history, educational policy, health, economic and social history of the era also contribute to the subject.

Beyond the above-mentioned works, school open spaces of the turn of the 20th century can be known, first and foremost, from the documents of the period.⁹ One can read about the usage, layout and types of school open spaces mostly not in the garden or architectural journals of the time, but in the ones about education, health and medical science, and sport. These periodicals did not focus on visual information, therefore, only a few pictures, but many more written sources exist in the subject. Among the original technical documents of the schools on subject, hardly any plans or site plans can be found which delineate open spaces. Nevertheless, old photos and postcards are good supplements for written sources.

As a result, in order to understand the aim and reasons for school open spaces, the forming of school environment must

2 Further details about Bárczy's work: Erdei Gyöngyi: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. Budapest művelődéspolitikája a századelőn.* (Chapters of the History of the Bárczy Era. Cultural Policy in Budapest in the Early 20th century.) Budapest, 1991.

3 Szabó Sándor: *A nagyvárosi iskola építésének és berendezésének iskolaegészségügyi követelményei.* (School Hygienic Requirements of Building and Equipping Schools of the City.) Budapest, 1913., pp. 3-5., 24-26.

4 Further details about the settling of the schools: Klagyivik Mária: *Budapesti iskolák szabadterei 1867 és 1918 között.* (School Open Spaces in Budapest Between 1867 and 1918.) In: Fatsar Kristóf (ed.): *Kalászat. Kerttörténeti tanulmányok Baloghné Ormos Ilona 70. születésnapjára.* (Studies of Garden History for Ilona Ormos's 70th Birthday.) Budapest, 2012., pp. 105-106.

5 Kovátsné Németh Mária: *Iskolakertek a századforduló hazai pedagógiai gyakorlatában.* (School Gardens in Hungarian Pedagogical Practice at the Turn of the 20th Century.) In: Id. (ed.): *Erdőpedagógia.* (Forest Pedagogy.) Győr, 1998., pp. 22-30.; Id.: *Iskolakertek a dualizmus hazai pedagógiai gyakorlatában.* (School Gardens in Hungarian Pedagogical Practice During the Dual Monarchy.) *Neveléstörténet (History of Education.)*, vol. 5. (2008), no. 3-4., pp. 91-109.; Id.: *A környezeti nevelés múltjáról és jelenéről.* (About the Past and Present of Environmental Education.)

6 Jáki László (ed.): *Korszerűsítési törekvések a századforduló iskolaépítésében.* (Intentions for Modernization of School Building at the Turn of the 20th Century.) Budapest, 1989.

7 Sanda István Dániel: *A pedagógiai terek vizsgálata – különös tekintettel a XX. századi magyar iskolákra* (Examining Educational Spaces – With Special Regard to Hungarian Schools in the 20th Century.) Budapest, 2009. (PhD thesis. Eötvös Loránd University, Doctoral School of Educational Science.)

így kevés archív kép, de annál több írásos emlék áll rendelkezésünkre az iskolaudvarok és játszótérek megismeréséhez. A korszak iskoláinak tervanyagában csak elvétve találunk olyan tervrajzokat vagy helyszínrajzokat, amelyek a szabadtereket is ábrázolják. Mindazonáltal az archív fotók és képeslapok az írásos emlékek jó kiegészítői.

Az iskolák környezetének kialakítását tehát leginkább az iskolahigiénia és az oktatás, nevelés fejlődésének szempontjából kell megvizsgáljunk, hogy megértsük a szabadterek kialakításának célját és okait. Az iskolai szabadterek kapcsán később kialakult, s ma is alkalmazott tájépítészeti szemlélet kialakulásának előzményeit ismerhetjük meg így. Az 1945 után kialakuló szabadtertervezés ezeket a szempontokat már egyben, komplex módon kezelte, ám a századforduló idején még különböző szakmák képviselték.

EREDMÉNYEK

A fővárosi iskolákról az 1870-es évektől kezdve részletes kimutatásokat készítettek. E statisztikák jól tükrözik az 1868-ban bevezetett tankötelezettség miatti iskolaépítkezések növekedését.¹⁰ A kezdeti összeírások még csak a tanulók számára, előmenetelére, összetételére, valamint az iskolák működtetési és építési költségeire, tehát a kötelező népoktatás mennyiségi elemeire fókuszáltak. Az oktatás minőségével kapcsolatos kimutatások – például az iskolahigiénéiával foglalkozó ismertetések – csupán elvétve jelentek meg, és ezek is csak az iskolaépületen belüli viszonyokat (pl. szintek, ablakok elhelyezése stb.) vették számba.¹¹

A rendszeresen megjelenő statisztikákban csak az 1890-es évek végétől kezdtek el a tanulók egészségi állapotával és ezzel összefüggésben az iskolai telkek, udvarok, tornatermek méretével és iskolakertek meglétével is foglalkozni.

Az 1899/1900-as tanév iskoláinak udvarairól már teljes kimutatás áll rendelkezésünkre,¹² és ettől kezdve a statisztikákban az iskolai szabadterek vizsgálata is szerepelt. Ez természetesen összefüggött a közegészségügy lassú fejlődésével: Budapest alapvető higiéniai feltételeinek megteremtése mellett ekkor merült fel először az iskolahigiénia fontossága.¹³ Az iskolai egészségügy korabeli neves képviselői – többek között Waldmann Fülöp vagy Rigler Gusztáv – az 1890-es évek végén készítettek felméréseket a budapesti iskolákról, kitérve a szabadterek mélyebb vizsgálatára is.¹⁴

Ugyancsak az 1890-es évekkel kezdődött az iskolai testnevelésügy fejlesztése. Bár az 1868-as törvény már kötelezővé tette a tornatanítást, a felszerelés, tornatermek, játszótérek hiánya miatt az általános megvalósítás későbbre tolódott.¹⁵ Az 1883-ban induló Tornaügy, valamint az 1884-től megjelenő Herkules című folyóiratok már a testnevelésügy fontosságát jelzik, az 1880-as évek végén pedig iskolai játszóterekről szóló cikkek is megjelentek.¹⁶ Ekkor még többnyire elméleti síkon, külföldi (elsősorban angol, amerikai és francia) példákat bemutatva zajlott a tornatermek, játszótérek tervezése,¹⁷ míg a komolyabb, tömeges játszótér-létesítési időszak csak az ifjúsági játékdélutánok bevezetése után, az 1910-es években jött el.

A századforduló tehát fordulatot hozott az iskolai szabadterek létrehozása, alakítása terén. Hazai gyakorlat híján ekkor főleg külföldi példák nyomán jöttek létre az iskolai szabadterek, megteremtve az első jó példákat, s a továbbiakban a szabadterek iránti igényt szem előtt tartva létesítették az új iskolákat, s alakították át a már meglévőket.

UDVAROK

Az 1890-es évek előtt az iskolatelek méretének és ezzel együtt a szabadtereknek nem tulajdonítottak jelentős

10 Kőrösi József: *A pestvárosi elemi népiskolák az 1871/1872. és 1872/1873. tanévekben.* Budapest, 1875. (Budapesti Statisztikai Közlemények 9.); *Uő.*: *Budapest főváros elemi népiskolái az 1877/78., 1878/79., 1879/80. és 1880/81. iskolai években.* Budapest, 1884. (BSK 17.); *Uő.*: *Budapest f.öv. Közoktatásügyi statisztikája az 1881/82–1884/85. iskolai évekről.* Budapest, 1889. (BSK 23.); *Uő.*: *Budapest főváros közoktatásügyi statisztikája az 1885/86–1888/89. iskolai évekről.* Budapest, 1890. (BSK 24.)

11 Kőrösi József 1875.

12 *Uő.*: *Budapest székesfőváros közoktatásügyi statisztikája az 1895/96–1899/1900. iskolai évekről.* Budapest, 1905. (BSK 34.)

13 Katona Ibolya: *Iskolaegészségügyünk történetéből.* In: Kapronczay Károly (szerk.): *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944.* Budapest, 2010., pp.199–200.

14 Rigler Gusztáv: *A székesfővárosi iskolák beépítési viszonyai s a tantermek szellőzése és fűtése.* Budapest, 1899.; Waldmann Fülöp: *Az iskola mellékhelyiségei, felszerelése s az iskola egészségügye általában.* Budapest, 1899. *Meg kell jegyezni azonban, hogy a statisztikákban, illetve az iskolaorvosok munkáiban az azonos iskolák udvarainak területe többnyire nem egyezik egymással. Az eltérés néhol csak pár m², olykor azonban több száz m² különbség is adódik. Ennek oka nem ismert – vélhetően felmérések és bemondásos alapon történő méretkimutatás állhat a háttérben, jelen tudásunk szerint azonban nem dönthető el, melyik a hiteles adat. A korabeli szabadter-területek, -arányok általános bemutatásához azonban elfogadjuk, hogy az adatok nagyjából tükrözik a valóságot.*

15 Hodászy Miklós: *Budapest székesfőváros iskolai és iskolán kívüli testnevelésügyének történeti fejlődése 1890–1930.* Budapest, 1931., pp. 9–10.

16 Az iskolai játszótérek kifejezetten iskolák számára készültek, egy-egy játszótér egy vagy több iskola tanulóinak adott helyet, szigorú beosztásban. Iskolán kívüli gyermekek – legalábbis a tárgyalt korszakban – nem látogathatták ezeket. A közparkokban megjelenő nyilvános játszótérek ezzel szemben mindenki számára elérhetők voltak.

17 "ő": *Iskolai játéktér.* Herkules, IV. évf. (1887), 33. sz., pp. 1–2.; Felméry Lajos: *Iskolai játszótérek berendezése.* Herkules, VI. évf. (1889), 11. sz., pp. 81–83.

be examined from the point of view of the development of school hygiene and education. We can get insight into the antecedents of landscape architectural view that has formed later and is used today in connection with school open spaces. These views belonged to different professions at the turn of the century, and only after 1945 were they handled in an integrated way as a whole by open space design.

RESULTS

Detailed statistics on the schools of the capital had been done from the 1870's. These reflect on how the building of schools increased after introducing the compulsory education in 1868.¹⁰ The first lists focused only on the quantitative elements of public education: maintenance and building costs of the schools. Reports on the qualitative elements, just like data concerning school hygiene, hardly appeared, and if so, they took into consideration only the conditions inside the building (e. g. storeys or the position of windows).¹¹

School children's health, and in connection with this, the size of the plots, schoolyards and gym, as well as the existence of school gardens were studied in the regular statistics only from the end of the 1890's.¹² A full report is available of the schoolyards in the school year 1899/1900, and from this time on, statistics included the examination of school open spaces. Naturally, it was related to the slow development of sanitation: in addition to the basic hygiene conditions of Budapest, the importance of school hygiene arose first at this time.¹³ Well-known physicians of the time, like Fülöp Waldmann and Gusztáv Rigler, made surveys of the schools in the capital in which they dwelt on the examination of open spaces as well.¹⁴

Development of physical education also began in the 1890's. Although

8 Csepely-Knorr Luca: *Korai modern szabadtérépítészet. A közparktervezés-elmélet fejlődése az 1930-as évek végéig.* (Early Modern Landscape Architecture. The Evolution of Public Park Theory until the End of the 1930's.) Budapest, 2011. (PhD thesis. Corvinus University of Budapest. Doctoral School of Landscape Architecture and Landscape Ecology.) and id.: *Barren Places to Public Spaces. A History of Public Park Design in Budapest 1867-1914.* Budapest, 2016.

9 This paper examines the schools of general training within public education. Therefore, the examination of different types of technical training (like horticultural, agricultural, industrial or commercial) and higher education (universities, colleges, academies) is beyond its subject, since most of these form a special group in open space design, and thus cannot merge with the general, basic institutions of education.

10 Kőrösi József: *A pestvárosi elemi népiskolák az 1871/1872. és 1872/1873. tanévekben.* (Primary Schools in Pest in the School Years 1871/1872 and 1872/1873.) Budapest, 1875.; Id.: *Budapest főváros elemi népiskolái az 1877/78., 1878/79., 1879/80. és 1880/81. iskolai években.* (Primary Schools in Budapest in the School Years 1877/78, 1878/79, 1879/80 and 1880/81.) Budapest, 1884.; Id.: *Budapest főv. Közoktatásügyi statisztikája az 1881/82-1884/85. iskolai évekről.* (Statistics of Public Education in Budapest in the School Years 1881/82-1884/85.) Budapest, 1889.; Id.: *Budapest főváros közoktatásügyi statisztikája az 1885/86-1888/89. iskolai évekről.* (Statistics of Public Education in Budapest in the School Years 1885/86-1888/89.) Budapest, 1890.

11 Kőrösy 1875.

12 Id.: *Budapest székesfőváros közoktatásügyi statisztikája az 1895/96-1899/1900. iskolai évekről.* (Statistics of Public Education in Budapest in the School Years 1895/96-1899/1900.) Budapest, 1905.

13 Katona Ibolya: *Iskolaegészségügyünk történetéből.* (About the History of School Health in Hungary.) In: *Kapronczay Károly (ed.): A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876-1944.* (About the History of the Fields of Public Health in Hungary 1876-1944.) Budapest, 2010., pp.199-200.

14 Rigler Gusztáv: *A székes fővárosi iskolák beépítési viszonyai s a tantermek szellőzése és fűtése.* (The Disposition of Schools and the Ventilation and Heating of Classrooms in Budapest.) Budapest, 1899.; Waldmann Fülöp: *Az iskola mellékhelyiségei, felszerelése s az iskola egészségügye általában.* (The Premises, Equipment and Health of Schools in General.) Budapest, 1899. It must be noted that the size of the schoolyards of the same schools is not equivalent in the statistics and in the mentioned works. In some cases, the difference is only a few m², but at other cases, it can be hundreds of m². The reason is unknown (the difference between measuring and estimating may cause the problem), but today it cannot be decided which one is valid. Nevertheless, all the data can be accepted for a general overview of the areas and proportions of school open spaces of the period.

szerepet, ezért az akkori iskolákhoz csak nagyon kis területű udvar tartozott. Az ingatlan minél intenzívebb kihasználására törekedve épültek meg az iskolák, s így nem, vagy alig maradt udvarnak hely. Budapest beépítettségéből adódóan a pesti belvárosi részeken az átlagosnál kevesebb, a külvárosi területeken és Budán némileg több szabadterő adódott, ugyanakkor sokszor az iskolák túl nagy mérete vagy túlszűfolttsága eredményezett minimális egy főre jutó udvarterületet. A századforduló időszakában már igyekeztek a tanulószámmal viszonyítva megfelelő méretű telket találni az iskoláknak, de a beépítési adottságok és a magas telekárakból adódó problémák hasonlóak voltak, mint a korábbi korszakban, így többnyire ismét a budai és külvárosi iskolák területe lehetett csak elfogadható. Az udvarok méretét az iskola típusa is meghatározta. Kialakításukat elsősorban az alsó fokú népiskolák és polgári iskolák számára tartották fontosnak, míg a gimnáziumok esetében – vélhetően azok humán beállítottsága miatt – már a statisztikai adatok között sem szerepeltették az iskolaudvarokat.¹⁸

Komoly eredménynek tekinthetjük, hogy a népiskolák szabadterei már a 19. század második felétől kezdve léteztek normatívak. Gönczy Pál már 1870-ben títusterveket dolgozott ki, ezek azonban még kizárólag az iskola épületére vonatkoztak.¹⁹ Az 1890-es évek iskola-egészségügyi javaslatai viszont már a beépítetlen területekre is kiterjedtek: az iskola telkén legalább 3 m² szabadterületet kellett biztosítani tanulóként.²⁰ Ezt az előírást egy 1905-ös javaslat tovább fejlesztette. Ekkor tanulóként összesen 6 m² alapterület volt a helyigény: 2 m² beépített, 3 m² szabad udvarterület és további 1 m² szabad, de fedett játszótéri terület szerepelt az előírásban.²¹

Az elvárásokat azonban a fővárosi iskolák – egy-két helyszínt leszámítva – meg sem közelítették. Ennek oka nem mindig a kis telekméret, sokkal inkább

az iskolák túlszűfolttsága volt. Statisztikai kimutatások alapján (amely során Budapest összes községi, tehát a főváros kezelésében lévő iskoláját felmérték) a 3 m²/tanuló területet az 1899/1900-as tanévben a 72 elemi iskolából mindössze 6 iskola érte el: a Hidegkúti úti (I. ker. Lipótmező), Medve utcai (II. ker. – 1. kép), Tanuló utcai (III. ker.) és Elnök utcai (X. ker. Tisztviselőtelep) elemi iskolák, valamint két bentlakásos elemi. A 17 polgári iskolából és 2 felsőbb leányiskolából a Koronaőr utcai (I. ker. Krisztinaváros) és a Csokonai utcai (VIII. ker. Józsefváros) polgári leányiskola, illetve az Iskola téri (I. ker.) felsőbb leányiskola udvara volt megfelelő területű (1. táblázat).²²

Részben az udvarok méretének növelése, részben a tanulók számának eseti csökkenése miatt néhány iskola az öt évvel későbbi kimutatás alapján (1904/1905-ös tanév) javuló tendenciát mutatott: az udvar területe 3 m²/tanuló fölé emelkedett a Zugligeti úti (I. ker. – 2. kép), a Kápolna téri (X. ker.) elemi iskolában, valamint a Medve utcai (II. ker.) polgári fiúiskolában. Két újonnan épített iskola (III. kerület, Szentendrei úti, Római fürdő telepi) ugyanakkor kifejezetten nagy udvarral épült. Akadt azonban az ellenkező irányú folyamatra is példa; a tanulószám emelkedése vagy az iskola bővítése miatt jelentősen csökkent néhány helyen az egy főre jutó udvarterület. Ilyen volt például a fentebb említett Elnök utcai (X. ker.), valamint az optimális méretet korábban sem elérő Miklós téri (III. ker.) iskola (1. táblázat).²³

A fővárosban, a sok esetben szinte betarthatatlan, az ideális telekméretekről és azok felosztásáról szóló elképzelést az 1910-es években kibontakozó Bárczy-féle iskolaépítési program során igyekeztek megvalósítható formába önteni. A korábbi egy főre jutó 6 m²-es normatívát felére csökkentették, amelyből 1,5 m² belső (tantermi) területet és 1,5 m² kültéri, udvari területet szántak egy tanulóra (3. kép).²⁴ Megvalósítása azonban még így is nehézségekbe ütkö-

18 Kőrösy 1905, pp. 111-115.; Budapest székesfőváros közoktatásügyi statisztikája az 1900/1901-1904/1905. iskolai évekről. Budapest, 1907. (BSK 38.), pp. 110-115.

19 Gönczy Pál: Népiskolai épülettervek. Budapest, 1870.

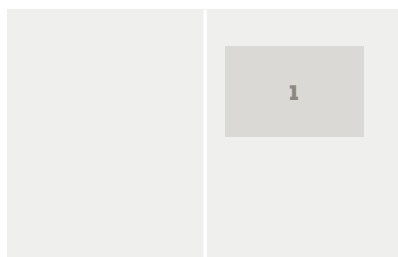
20 Rigler 1899, p. 9.

21 Jáki László (összeáll.): Korszerűsítési törekvések a századforduló iskolaépítésében. Budapest, 1989. (A magyar neveléstörténet forrásai II.), p. 15. Kőrösy 1905, 2. sz. tábla (pp. 5-6.), 5. sz. tábla (pp. 31-36.), 19. sz. tábla (p. 49.), 21. sz. tábla (pp. 52., 54-55.)

22 Kőrösy 1905, 2. sz. tábla (pp. 5-6.), 5. sz. tábla (pp. 31-36.), 19. sz. tábla (p. 49.), 21. sz. tábla (pp. 52., 54-55.)

23 BSK 38. 1907, 2. sz. tábla (pp. 6-8), 5. sz. tábla (pp. 40-46), 19. sz. tábla (p. 70), 21. sz. tábla (pp. 74-75, 77-78).

24 Kabdebo Gyula: A főváros új iskolaépületei. Fővárosi almanach, lexikon és útmutató. 1913-1915. Budapest, 1913., p. 39. és p. 49.

1. táblázat/table:

A főváros kezelésében lévő, egy főre jutó legnagyobb udvarterülettel rendelkező iskolák az 1899/1900-as és 1904/1905-ös tanévben / Schools in

the management of Budapest having the biggest area of schoolyard per capita in the school years 1899/1900 and 1904/1905 (KÉSZÜLT KÖRÖSY 1905 ÉS BUDAPEST

SZÉKESFŐVÁROS KÖZOKTATÁSÜGYI STATISZTIKÁJA AZ 1900/1901-1904/1905. ISKOLAI ÉVEKRŐL. BUDAPEST, 1907 ADATAI ALAPJÁN / BASED ON THE DATA IN KÖRÖSY 1905 AND KÖRÖSY 1907.)

kerület	hely/név	építés éve	1899/1900			1904/1905				
			udvar (m ²)	iskolakert és faiskola	tanulók száma	udvar (fő/m ²)	udvar (m ²)	iskolakert és faiskola	tanulók száma	udvar (fő/m ²)
Elemi népiskolák										
I.	"Mayer" fiúárvaház	1886	416	1	15	27,73	-	-	64	-
I.	Zugligeti út	1881	164	1	58	2,83	221	1	122	3,45
I.	Lipótmezei/Hidegkúti út	1860	300	1	84	3,57	300	1	334	2,46
II.	Medve utca	1875	1310	0	432	3,03	1311	0	48	3,93
II.	Községi szeretetházi	1888	1350	1	47	28,72	1350	1	461	28,13
III.	Tanuló utca	18. sz.	2000	0	417	4,80	2000	0	221	4,34
III.	Szent Endre út	1904	-	-	-	-	1444	1	40	6,53
III.	Római fürdő telep	1902	-	-	-	-	450	0	101	11,25
VIII.	"József" fiúárvaház	1843	673	0	346	1,95	672	1	758	6,65
X.	Kápolna tér	1871	200	1	479	0,42	5302	1	442	6,99
X.	Tisztviselőtelepi/Elnök utca	1891	1256	0	341	3,68	1257	0		2,84
Polgári fiúiskolák										
II.	Medve utca	1872	1311	0	468	2,80	1311	0	372	3,52
Polgári leányiskolák										
I.	Koronaőr utca	1893	1450	0	357	4,06	1437	1	357	4,03
VIII.	Csokonai utca	1895	4437	0	463	9,58	4437	0	371	11,96
Felsőbb leányiskolák										
I.	Iskola tér	1894	640	0	209	3,06	640	0	188	3,40

physical training became compulsory due to the law of 1868, the general implementation of it was postponed because of the lack of equipment, gyms and playing fields.¹⁵ Journals like *Tornaügy* from 1883 and *Herkules* from 1884 already marked the importance of physical education, moreover, even articles about playing fields in schools appeared in the end of the 1880's.¹⁶ Planning of open gyms and playgrounds appeared only in theory at this time, usually presenting foreign examples (mainly English, American and French).¹⁷ The realization of playgrounds in practice came only in the 1910's, after introducing the compulsory play-afternoons.

In conclusion, the turn of the 20th century brought changes in the creating and forming of school open spaces. Having no routine, these were made mainly after foreign models, creating the first good examples. New schools were established and existing ones were being changed in

the following years, always keeping the demand for open spaces in mind.

SCHOOLYARDS

Until the 1890's, the size of the school plot and open spaces were not regarded as important factors, that is why only small yards belonged to the school. School buildings were built with the intensive exploitation of the property, thus hardly any area remained for schoolyards. Deriving from the dense built up of the city, the size of open spaces was less than average in the downtown Pest and more than average in the suburbs and in Buda. However, in some cases, the huge or overcrowded school buildings resulted in a minimal area per capita. Later, at the turn of the century, efforts were made at last to find plots big enough for the number of pupils, but problems concerning dense building up and high rates were similar than before. So again, usually

15 Hodászy Miklós: *Budapest székesfőváros iskolai és iskolán kívüli testnevelésügyének történeti fejlődése 1890-1930. (The Development History of Physical Education In- and Outside Schools in Budapest 1890-1930.) Budapest, 1931., pp. 9-10.*

16 *Playing fields or playgrounds in the schools were made especially for schools, a playground could be used by more schools, according to a strict schedule. Children outside these schools could not enter (or at least not in the period discussed). On the other hand, public playgrounds in the parks were open for everyone.*

17 "ő": *Iskolai játéktér. (Playing Fields in the School.) Herkules, vol. 4. (1887), no. 33., pp. 1-2.; Felméry Lajos: Iskolai játszótérek berendezése. (Installation of School Playgrounds.) Herkules, vol. 6. (1889), no. 11., pp. 81-83.*

2

3

4

2. kép/pict.:

Az 1896-ban épült zugligeti iskola 1906 körül / School in Zugliget, around 1906. Built in 1896

(FORRÁS/SOURCE: FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR, BUDAPEST GYŰJTEMÉNY, LELT.

SZ.: K000372. / METROPOLITAN ERVIN SZABÓ LIBRARY, BUDAPEST COLLECTION, NO. K000372.)

3. kép/pict.:

A Szemlőhegy utcai (ma Áldás utcai) iskola udvara 1913 körül. Tervező: Zrumeczky Dezső / The schoolyard

of the school in Szemlőhegy street (today Áldás street), around 1913. Architect: Dezső Zrumeczky (FORRÁS/SOURCE: KABDEBO 1913, P. 147.)

4. kép/pict.:

A Lövház utcai elemi iskola tetőkertje és

udvara 1910 körül. Tervező: Balázs Ernő / Roof terrace and schoolyard of the elementary school in Lövház street, around 1910. Architect: Ernő Balázs (FORRÁS/SOURCE: FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN

KÖNYVTÁR, BUDAPEST GYŰJTEMÉNY, LELT. SZ.: 010657 / METROPOLITAN ERVIN SZABÓ LIBRARY, BUDAPEST COLLECTION, NO. 010657.)

zött, számos iskolában nem sikerült tartani a minimális követelményeket.²⁵

Az általános kialakítású iskolákkal szemben a bentlakásos iskolák esetén nagyobb jelentőséget kapott a szabadterek – ezen belül a zöldfelületek – létesítése. Az ilyen típusú iskolák – a képzés fokától és tananyagától függetlenül – lakófunkciót is betöltöttek, amelyhez a korabeli felfogások szerint is elengedhetetlen volt egy nagyobb beépítetlen terület, a zöldfelület kialakítása. Nem meglepő ezért, hogy a statisztikákban kiugró fajlagos udvarterülettel rendelkező iskolák kivétel nélkül bentlakásos, budai iskolák voltak: az ún. “Mayer” fiúárvaház (I. ker. Városmajor utca) és a községi szerezetház (II. ker. Lövház utca), ahol az udvar mellett kert is jutott a tanulóknak.

Az udvarok elsősorban az iskolai órák közötti szünetek eltöltésére szolgáltak. Méretük többnyire még ehhez is kevés volt, a szabadterei rekreáció számára azonban kialakításuk sem igazán felelt meg. A korabeli iskolaegészségügyi írások ennek hangot is adtak: „Milyen udvarok azok! Többnyire fák nélkül, aszfalttal burkolva s vastag, apró kavicssal behintve, hogy az ember talpa csak úgy ropog belé; köröskörül óriási falak, akár csak a börtönök falai; sehol egy kis zöld gyep; nem is beszélek elkülönített térről

a kisebbek számára, vagy fedett helyekről, melyek a zord vagy esős időben is megengednék a szabadban való tartózkodást.”²⁶ Waldmann Fülöp 1899-es felmérése szerint húsz fővárosi iskolából csak a Külső Váci úti elemi iskola volt megfelelően, négy másik (Szemere utcai, Lovag utcai, Rottenbiller utcai elemi iskolák és a Kazinczy utcai polgári fiúiskola) pedig részben fásítva. Három iskola minimális árnyékot adó fákkal rendelkezett csupán (Érsek utcai, Wesselényi utcai elemi iskola és Felső-erdősori polgári leányiskola), tizenkét udvar területén azonban egyáltalán nem álltak fák. A burkolatok eloszlása pedig az alábbiak szerint alakult: a legtöbb esetben (kilenc iskola udvarán) kavicsburkolatot találtak, három-három helyen aszfaltot, illetve kockakő burkolatot, négy helyen pedig homokkal felszórt udvart. Szabad termőtalaj csak egy helyen maradt meg burkolatként. Játsszótér összesen két udvaron létesült (Külső Váci úti elemi iskola és Kazinczy utcai polgári fiúiskola), fedett játszóhely még ezekben az iskolákban sem volt. Maga az udvar használata is változó volt; mindössze tíz helyen használták rendszeresen az iskolák szabadtereit, hat helyen egyáltalán nem, négy iskola esetében pedig csak igen ritkán.²⁷ Ez utóbbi kimutatás is jelzi, hogy

25 Erdemes összevetni ezeket a számadatokat az 1945 után kialakult normatívákkal. Az 1959-es prágai nemzetközi iskolaépítési értekezleten elfogadott javaslat szerint minimálisan 20-25 m² telekméretet kellett egy tanulóra számolni, de előnyösebbnek tartották a 40 m²-t. Magyarországon ehhez képest a tervezési irányelvek kisméretű általános iskolákban 29,7 m², nagy iskolákban 17,8 m² telekterületet szabtak meg, amelyet akkoriban némileg “szűkmarkú” megálapításnak értékeltek. A tervezési irányelveket a középiskolák tekintetében is aláméretezettnek ítélték, a 8 osztállyal rendelkező középiskoláknál ugyanis 20,3 m², a 12 osztályos iskoláknál 18,7 m² volt a tanulónkénti norma. Gyermekotthonok esetén ugyanakkor 50 m²-t szabtak meg. (Egri Zoltán–Reischl Péter–Zólyomi Alfonz: *Iskolaépületek*. Budapest, 1964., p. 67., pp. 71-72.) Noha az 1960-as évek hazai normatíváját nemzetközi viszonylatban kifejezetten alacsonynak tartották a kortárs szakemberek, nem hagyhatjuk szó nélkül, mekkora a szakadék az így kialakult telekméreték és a századforduló idején meghatározott 6 m²-es tanulónkénti terület között. Érezhető tehát, hogy – jóllehet títustervek és szabályzatok már az 1870-es évektől léteztek – a századforduló idején még gyermekcipőben járt a szabadterek értékének elismerése. Figyelembe véve továbbá, hogy az ekkor létesített iskolák többsége a mai napig eredeti funkciójával működik, szomorú következtetéseket vonhatunk le napjaink fővárosi iskolai szabadtereivel kapcsolatban is.

26 Waldmann 1899, p. 13.

27 Waldmann 1899, pp. 18-19.

the size of suburb schools and the ones in Buda were the only ones suitable enough. Furthermore, the size of the yards was defined also by the type of the school. They were considered important mainly in primary and higher elementary schools, however, in the case of secondary schools, yards did not appear even in statistical data – probably due to their orientation towards humanities.¹⁸

It can be regarded as a considerable achievement that standards have been existing already from the 2nd half of the 19th century. In 1870, Pál Gönczy made type designs concerning only the buildings.¹⁹ But the school health proposals of the 1890's already extended to the areas outside the building: at least 3 m² open space per capita had to be ensured in the school.²⁰ This was even developed in 1905: the total area needed to be 6 m² per capita, of which 2 m² of the built-up area, 3 m² of the yard and 1 m² of outside but the roofed area was the standard.²¹

Nevertheless, apart from some places, norms were usually not fulfilled in the capital. The reason was mainly not the small plot, but the overcrowded schools. According to statistics, which were made of all the schools managed by the capital, only 6 elementary

schools of 72 reached the minimal area of 3m² per capita in the school year 1899/1900: schools in Hidegkúti street (1st district), Medve st. (2nd dist. – Pic. 1), Tanuló st. (3rd dist.) and Elnök st. (10th dist.), and two boarding schools. Besides, two of the 17 higher elementary schools (girls' schools in Koronaőr st., 1st dist. and Csokonai st., 8th dist.) and one of the two higher girls' schools (Iskola square, 1st dist.) had enough yard area (Table 1).²²

Some schools improved according to the statistics five years later (school year 1904/05), partly because of the enlargement of yards and partly because of the occasional decrease in the number of pupils. As a result, the elementary schools of Zugligeti st. (1st Dist. – Pic. 2.), Kápolna sq. (10th Dist.) and Medve st. (2nd Dist.) exceeded the minimum yard area of 3 m² per capita. Moreover, two newly built schools (Szentendrei st. and Római fürdő telep, 3rd Dist.) had especially big yards. On the other hand, reverse processes also happened: the area per capita decreased significantly in some schools, due to the increase of the number of pupils or the expansion of the building. Examples are the above mentioned school in Elnök st. (10th Dist.) or the one in Miklós sq. (3rd Dist.)

18 Kőrösy 1905, pp. 111-115.; *Budapest székesfőváros közoktatásügyi statisztikája az 1900/1901-1904/1905. iskolai évekről.* (Statistics of Public Education in Budapest in the School Years 1900/1901-1904/1905.) Budapest, 1907, pp. 110-115

19 Gönczy Pál: *Népiskolai épülettervek.* (Building Designs for Elementary Schools.) Budapest, 1870.

20 Rigler 1899, p. 9.

21 Jáki 1989, p. 15.

22 Kőrösy 1905, Table 2. (pp. 5-6.), Table 5. (pp. 31-36.), Table 19. (p. 49.), Table 21. (pp. 52., 54-55.)

az iskolaépületekhez tartozó szabadterek fontosságát ebben az időben még nem becsülték sokra, sok helyen nem fáradtak a megfelelő környezet kialakításával, hiszen használni sem óhajtották.

A fővárosi helyhiány problémájára a közegészségügyi szakemberek külföldi nagyvárosok megoldásait tanulmányozták. Ennek eredményeként a Bárczy-féle iskolaépítések már alternatív módszerekhez folyamodtak, s ahol lehetett és szükség volt rá, az új épületeket tetőteraszokkal látták el. Az 1910-es évek iskolaépületei közül tíz iskolában létesült angliai mintára tetőterasz.²⁸ A tetőteraszok a szabad levegőn való tartózkodáshoz valóban megfelelőek voltak, ám növény, zöldfelületek nélkül meglehetősen sivár képet nyújtottak (4. kép).²⁹

Az udvarok rendezését az 1897-ben kiadott VKM rendelet és az ehhez tartozó 1898-as építkezési utasítás új mederbe terelte, ezek ugyanis kötelezővé tették a népiskolákban játszótérek létesítését. Az iskolaudvarok ilyen irányú fejlesztése tehát egy új szabadterttípus megjelenését eredményezte.

JÁTSZÓTEREK

A testnevelésügy fejlődésével egyre nagyobb igény mutatkozott a szabadterek tornatérként, játéktérként való hasznosítására. A korábban alkalmazott katonai rendgyakorlatokat, az ún. német rendszerű tornaoktatást fokozatosan váltotta fel a svéd torna, illetve a szabadgyakorlatok. A korabeli sajtóban már 1886-tól feltűntek javaslatok, hogy a szigorú tornaoktatás mellett a játék is kapjon helyet az iskolaudvaron.³⁰ A hazai testnevelésügy – az általános nevelésügyel egyetemben – követte az európai változásokat, ezért külföldi példákkal igyekeztek demonstrálni a játék fontosságát (5. kép).³¹ E példák nyomán 1889-ben jelent meg magyar tervezet a játszótérek kialakítása kapcsán, amely azért is nagy jelentőségű, mert az iskolai

játszóterekről más korabeli archív képi forrást jelen kutatás egyelőre nem tudott felszínre hozni. Az Albert Károly kolozsvári tornatanár által tervezett játszótér egy kisebb iskola számára tekintették megfelelőnek. Az 1000 m² alapterületű játszótéren négy, 100 m²-es, elkülönített rész látható; ezek agyaggal kevert homok aljzattal kialakított, labdázásra és lengőtekészésre alkalmas helyszínek voltak. Közöttük futásra, szabad mozgásra alkalmas területek helyezkedtek el, a játszótér szélére pedig egy esőben is használható fedett játszótér (E), valamint ehhez kapcsolódóan öltözők (H) és szertárak, mosdók (K) kerültek. A játszótér fasorokkal vagy cserjékkel javasolták határolni (6. kép).³²

Noha az iskolai játszótérek tervezésmélete fejlődött és az irántuk való igény is egyre nőtt az 1890-es években, a szabadterek e típusa – néhány helyi kezdeményezésből létesült példától eltekintve – továbbra is hiányzott az országban és így a fővárosban is. Emiatt pedig már éles hangú társadalmi kritikák is születtek: *“daczára annak, hogy kulturnemzet vagyunk, még nem vagyunk elég érettek arra, hogy saját gyermekeinknek a szabad mozgásra alkalmat adjunk.”*³³ vagy *„Az iskolai játszótér létesítését tovább halasztanunk nem szabad, mert különben be fog következni az, hogy gyermekeink szellemi kiképzése mellett testi fejlesztésük teljesen elmaradván, iskolázottságuknak hasznát venni nem lesz alkalmuk, mert satnyán fejlett, minden ellenállás nélkül szükködő csont-, izom- és idegrendszerük, a nagyvárosi lázas tevékenységre berendezett élet fáradalmait elviselni nem lesznek képesek s e miatt időelőtt kidőlnek.”*³⁴

A fővárosban a Gyermekebarát Egyesület sürgetésére és segítségével 1894-ben a Röck Szilárd utcai elemi iskolában jótékony célból, fürdőn és konyhán kívül, egy iskolai játszótér is berendeztek, hogy a szegény gyermekeket a tanítás végeztével is ott tartsák. Ez azonban csak egyedi eset volt a fővárosban,³⁵ s e tekintetben is csak a 19-20. század for-

28 A tíz tetőterasszal rendelkező budapesti iskola: I. Márvány utca /XII. Márvány utca 32./, II. Lövdőház utca /II. Marczibányi tér 1-3./, III. Kiscelli út /III. Kiscelli út 84./, IV. Papnövelde utca /V. Papnövelde utca 4-6./, VI. Lehel utca /XIII. Dózsa György út 136./, VI. Csata utca /XIII. Csata utca 20./, VII. Kertész utca /VII. Kertész utca 30./, VII. Telep utca /XIV. Telepes utca 32./, VIII. Mária Terézia tér /VIII. Horváth Mihály tér 7-8./, VIII. Dugonics utca /VIII. Dugonics utca 17-21./ Kabdebo 1913, p. 52. Angliában már az 1870-es évektől kezdve létesítettek tetőteraszokat a többemeletes intézményeken. Filmer-Sankey, William: *Iskolaépítészet a 19. század végén Angliában. Neveléstörténet*, VI. évf. (2009), 1-2. sz., p. 9.

29 A teraszok létjogosultságát egyrészt az udvar nem megfelelő méretével magyarázták, másrészt pedig azzal, hogy a pár perces szünetekben a legfelső emeleten tanuló diákok idejéből túl sokat venne el az udvarig való lejutás. Kabdebo 1913, p. 52.

30 Vaday József: *A játék szerepe a nevelésben. Néptanítók Lapja*, XIX. évf. (1886), 57. sz., p. 450.

31 “ő”: *Iskolai játéktér. Herkules*, IV. évf. (1887), 33. sz., pp. 1-2.; Felméry Lajos: *Iskolai játszótérek berendezése. Herkules*, VI. évf. (1889), 11. sz., pp. 81-83.

32 Felméry 1889, pp. 81-83.

33 Szedlacsek Lajos: *A fiúk és leányok játékaikról*. In: Csengeri János (szerk.): *Magyar Paedagogia*. III. évf., Budapest, 1894., p. 386.

34 Szabó 1913, p. 26.

35 *Néptanítók lapja*, XXVII. évf. (1894), 72. sz., p. 677.

which had not reached the minimal requirements even before (Table 1).²³

The school building program led by István Bárczy in Budapest in the 1910's tried to change the notion of ideal plot sizes and their division, which was untenable in many cases, into a realizable form. Therefore, the standards of 6 m² per capita was halved, and the new norm became 1,5 m² inside area (classrooms) and 1,5 m² outside area (yards) per capita (Pic. 3).²⁴ Even this way, realization met with difficulties and some schools could not reach the minimal requirements.²⁵

In contrast with the general schools, open spaces – including green spaces – got much more significance in boarding schools. This kind of institutions also fulfilled the residential function (independently of the degree of education or the syllabus), to which a larger unbuilt area, green space was inevitable even according to the views of that time. Thus, it is not surprising that all the schools having extremely large yards were boarding schools in Buda: the 'Mayer' boy-orphanage (Város-major st., 1st Dist.) and the hospice of the capital (Lövház st., 2nd Dist.) where not only yards but gardens also existed.

Schoolyards were used mainly in the short breaks between classes. Their size was usually too small even for this, moreover, their layout was not suitable enough for outdoor recreation. School health studies of the period judged this already: "What kind of yards are those! Usually without trees, paved with asphalt and bestrewed with gravel, so that the sole just grits; high walls are all around, just like walls of a prison; nowhere any green lawn; I don't even talk about separated areas for the little ones or roofed places where one could stay at in intemperate weather or in rain."²⁶ According to Fülöp Waldmann's survey in 1899, only the elementary school in Külső Váci st. out of 20 schools was forested properly, four others (elementary schools in

Szemere st., Lovag st., Rottenbiller st. and higher elementary school for boys in Kazinczy st.) were forested partly. Trees in three schools gave only a minimal shadow (elementary schools in Érsek st. and Wesselényi st., a higher elementary school for girls in Felső-erdősor), and twelve schools did not have any trees on their yards. Pavements were the following: gravel in most of the cases (in 9 schoolyards), asphalt and cobblestone pavement in 3-3 schoolyards and sand in four schoolyards. Only at one place did they find soil. Two schoolyards had playgrounds (Külső Váci st., Kazinczy st.), but roofed playing field did not exist even at these places. Also, the usage of the schoolyards was various: they were in use constantly only at ten schools, but six schools did not use them at all and four used them only occasionally.²⁷ This latter list also shows that the significance of open spaces connected to schools was still not acknowledged at this time, no one bothered with the formation of a suitable environment in many cases, because they did not even want to use them.

Professionals of public health studied the examples of foreign cities to find solutions for the lack of enough space in the capital. As a result, alternative methods were introduced in the constructions of the Bárczy-programme, providing the buildings with roof terraces where it could be done and was needed. Ten schools were built with roof terraces in the 1910's, based on English models.²⁸ Roof terraces were suitable for staying outside, but they were really bleak without plants and green spaces (Pic. 4).²⁹

Settling of schoolyards took a new direction with the decree of 1897 and the construction instructions connected to it in 1898, which made playgrounds compulsory in the elementary schools. Therefore, the improvement of schoolyards in this direction resulted in a new type of open space in the schools.

²³ Statistics 1907, Table 2. (pp. 6-8), Table 5. (pp. 40-46), Table 19. (p. 70), Table 21. (pp. 74-75, 77-78).

²⁴ Kabdebo Gyula: A főváros új iskola-épületei. Fővárosi almanach, lexikon és útmutató. 1913-1915. (New School Buildings of Budapest. Almanac, Encyclopaedia and Guide. 1913-1915.) Budapest, 1913., p. 39. és p. 49

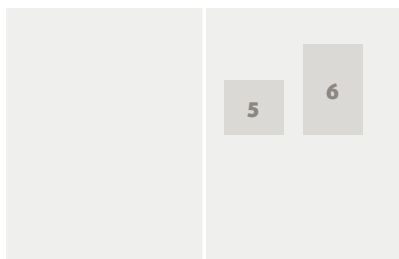
²⁵ The standards are worth comparing with the norms after 1945. According to the approved proposal of the international school building congress in Prague, 1959, the minimal plot size had to be 20-25 m² per capita, but the ideal was 40 m². In Hungary, the directives were the following: 29,7 m² in small elementary schools and 17,8 m² in bigger schools. These were judged as 'tight-fisted' norms, just like the ones of secondary schools: the norm was 20,3 m² in secondary schools of 8 classes and 18,7 m² in schools of 12 classes. Meanwhile, 50 m² per capita was the standard in children's home. (Egri Zoltán-Reischl Péter-Zólyomi Alfonz: Iskolaépületek. (School Buildings.) Budapest, 1964., p. 67., pp. 71-72.) Although the Hungarian norms of the 1960's were regarded especially low by professionals of the period, the gap between these sizes and the ones defined at the turn of the century cannot be left without words. It is clearly perceptible that even though type designs and norms had existed since 1870, the recognition of the value of open spaces was still in its infancy at the turn of the century. Moreover, as most of the schools built at that time still have their original function, disappointing conclusions can be drawn in connection with today's school open spaces in Budapest as well.

²⁶ Waldmann 1899, p. 13.

²⁷ Waldmann 1899, pp. 18-19.

²⁸ The ten schools with roof terraces: 1st dist., Márvány st. (today 12th dist., 32 Márvány st.), 2nd dist., Lövház st. (1-3 Marczibányi sq.), 3rd dist., Kiscelli st. (84 Kiscelli st.), 4th dist., Papnövelde st. (5th dist., 4-6 Papnövelde st.), 6th dist., Lehel utca (13rd dist., 136 Dózsa György st.), 6th dist., Csata st. (13rd dist., 20 Csata st.), 7th dist., Kertész st. (30 Kertész st.), 7th dist., Telep utca (14th dist. 32 Telepes st.), 8th dist., Mária Terézia sq. (7-8 Horváth Mihály sq.), 8th dist., Dugonics utca (17-21 Dugonics st.). Kabdebo 1913, p. 52.

²⁹ Terraces were justified on the one hand by the small schoolyards, and on the other hand, by the time a student would have wasted when going down to the schoolyard from the top floor in the break. Kabdebo 1913, p. 52.

5. kép/pict.:

Játsszótér egy amerikai népiskolában. a: fedett játszóhely, i: árnyékszék, j: fiúk játszóttere, k: lányok játszóttere, m: labdatér deszkakerítéssel, ö: öltöző. / Playground in an American public school. a: roofed

playing place, i: toilets, j: playing field for boys, k: playing field for girls, m: area for playing ball, separated by planking, ö: changing rooms.

(FORRÁS/SOURCE: FELMÉRY 1889, p. 82.)

6. kép/pict.:

Játsszótér terve, Albert Károly kolozsvári tornatanár rajza. A:

szabad mozgásra (pl. futás) alkalmas terület, B: labdázótér és tekepálya, E: fedett játszóhely, G: lengőteke, H: öltöző, K: szertár és árnyékszék / Plan of a playground. Drawing by Károly Albert, gymnast in Kolozsvár. A: area for free move (e. g.

running), B: area for playing ball and skittles, E: roofed playing place, G: skittles, H: changing rooms, K: storage and toilets.

(FORRÁS/SOURCE: FELMÉRY 1889, pp. 81-82.)

dulója hozta meg az áttörést. Az 1898-ban kiadott népiskolai építkezési utasítás már külön fejezetben tért ki az iskolai játszó- és tornázótérek létesítésére: „Minden iskola mellett lehetőleg játszó- és tornázó-teret rendezzenek be. Csak kivételesen, városokban, engedhető meg két és több iskola számára közös játszó és tornázó. Szabad – nyílt – játszó és tornázó-terén kívül igen czélszerű, ha fődött játszó és tornázó-tér az iskola udvara is lehet. A szabad-, nyílt játszó- és tornázó-tér legalább 300 négyzetméter terjedelmű sík terület.³⁶ Különös gonddal kavicsozzák (öreg szemű homok- és apró kavics-csal), hogy se poros ne legyen, se pedig víz ne álljon rajta. A térségre fát, bokrot ne ültessenek és egyebet se állítsanak; legyen az teljesen szabad tér. Körülötte czélszerű lombos fa; bokor, cserje nem tűrhető meg.”³⁷ A játszóteret az utasítás szerint az iskolaépülettől, illetve a poros, zajos utcától egyaránt távolabb kellett elhelyezni, szélétől védett helyen. A terület északi oldalára javasolták a minimum 60 m² alapterületű, oszlopon álló fedett játszótér felállítását.³⁸

Maga az utasítás azonban ismét elsősorban csak a vidéki iskolák esetén volt kivitelezhető. A sűrű beépítettséggel és magas tanulólétszámmal rendelkező fővárosban ennek megvalósítása szinte lehetetlen volt, kivált azokban az iskolákban, ahol még a megfelelő méretű udvar sem állt rendelkezésre. A középiskolákban az 1900/1901-es tanévtől – ekkor elsősorban még szociális okokból – bevezették a kötelező játékdélutánokat is, amely tovább sürgette a játszótérek létesítését.³⁹ A rendelet nyolc osztályos iskola esetén 120 m x 80 m-es, négy osztályos iskolánál 100 m x 50 m-es, deszkakerítéssel körbevett és azon belül kör-

ben fásított, hengerelt sík teret írt elő. A terület egyik sarkában kutat, másik sarkában cserjékkel körülvett árnyékszékkel kellett létesíteni, továbbá egy elől és oldalt nyitott színt, illetve egy szertárt írt elő. A színelőtti részt télen kocsolyapályává kellett alakítani.⁴⁰

A haladó eszmékkel teljes mértékben szimpatizáló Bárczy István, felismerve a játéktérek nélkülözhetetlen voltát, túllépett az iskolatelkek területén, és a városban található üres telkeket használta fel erre a célra, olyan telkeket választva, amelyek egyszerre több iskolától is elérhető távolságban voltak. 1904-ben kezdeményezték a fővárosnál a játszótérek ilyen módú létesítését, s néhányat még abban az évben meg is építettek a sűrűn lakott V. és X. kerületben.⁴¹ 1911-ben határozták el az V. kerületi Szalay, Szemere és Koháry utcák sarkán egy újabb fővárosi iskolai játszótér létesítését, amelyet 13.000 koronából még az év szeptember 1-éig kívántak megépíteni.⁴² A területen kis épületet is elhelyeztek, amely öltözőként szolgált, de rossz idő esetén ott is lehetett játszani. A játszóteret télen jégpályának rendezték be, a tavaszi-nyári időszakban pedig játszó- és tornaszerekkel szerelték fel.⁴³ A következő évben szorgalmazták a VII. kerületi Klauzál tér játszótérre alakítását, továbbá a VI. ker. Váci úti iskola melletti telket, az V. ker. Balaton utca melletti két telket, valamint a II. ker. Szegényház utca és Csalogány utca között elterülő két telket is kijelölték játszótérnek.⁴⁴ 1913-ban pedig az Egressy úti iskola mellett létesítettek játszóteret, amelynek tereprendezési munkáira és bekerítésére 2200 koronát különítettek el.⁴⁵

1912-ben jelent meg az iskolai szabadterekkel kapcsolatos eddig ismert első kerttervezői munka is: a Gerentsér

36 A megadott területigényt egy osztályra vonatkoztatva adta meg az utasítás. Több osztály esetén arányosan növelni kellett a területet. Kisdédövodai és népiskolai építkezési mintatervek, építkezési utasítások. Budapest, 1898., p. 18.

37 Uo., p. 18.

38 Uo., p. 19.

39 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister 1900. évi 29.954. számú rendelete valamennyi tankerületi kir. főigazgatóságához, a középiskolai tantervek testi nevelésre vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában. Az iskolai játszótéreket a tanulók felügyelő jelenlétében látogathatták, meghatározott beosztásban, használatuk tehát eltért a későbbi – és mai – nyilvános játszótérek használatától. 1907-től kezdve továbbá már nem csupán szociális célok, hanem az ifjúság katonai felkészítésének helyszínévé is váltak. A játszótérek ez irányú fejlesztésére jelen tanulmány terjedelmi okok miatt nem tér ki.

40 Felszerelés tekintetében különböző labdák, ütőfák, jelző zászlók, "vár" készítésére használható botok, kapuk kijelölésére szolgáló póznák, valamint mérőszalag, kerti és egyéb szerszámok, öntöző-locsoló készülék volt az előírás. 29.954/1900 VKM rendelet.

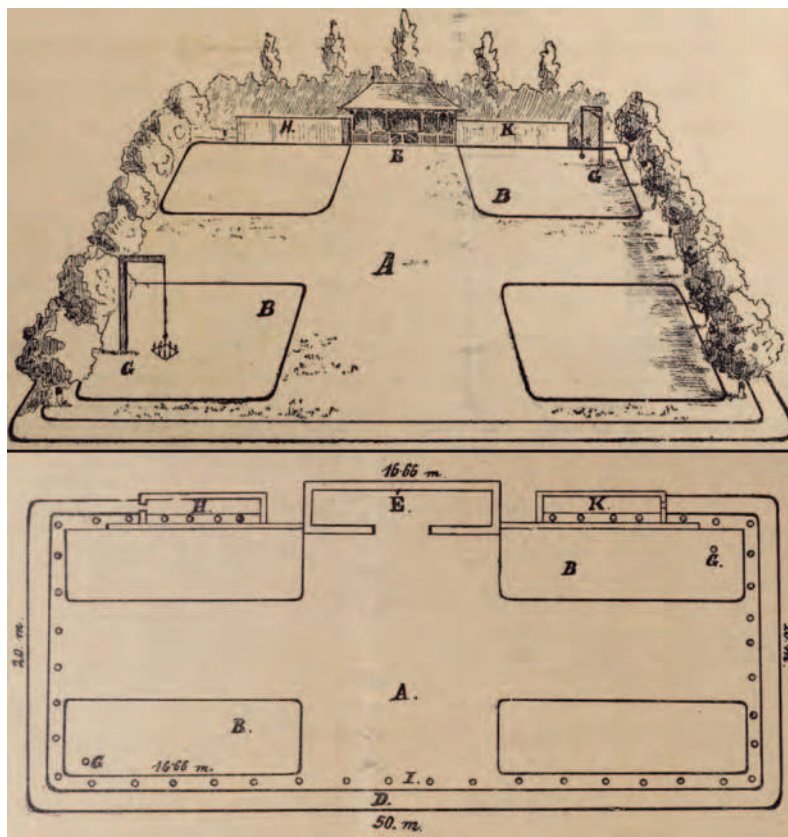
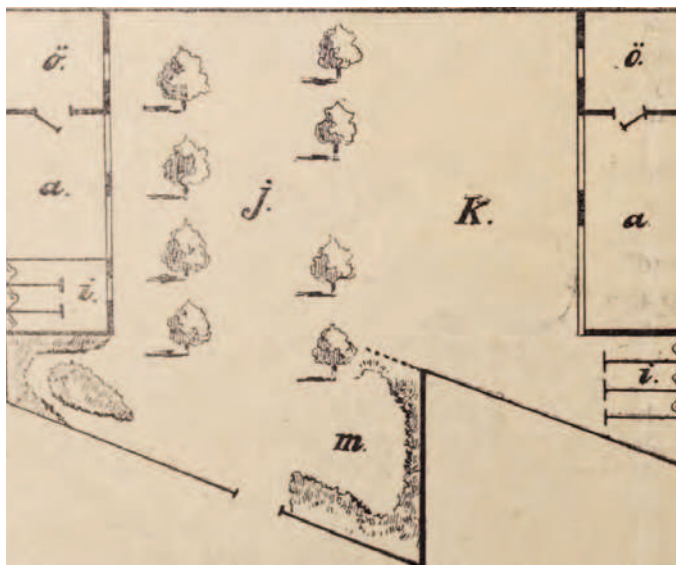
41 Erdei 1991, p. 25.

42 Fővárosi Közlöny, XXII. évf. (1911), 62. sz., p. 2310.

43 Nemzeti Sport, X. évf. (1912), 3. sz., p. 14.

44 Budapesti Hírlap, XXXII. évf. (1912), 60. sz., p. 53.; Budapesti Hírlap, XXXII. évf. (1912), 172. sz., p. 14.; Budapesti Hírlap, XXXII. évf. (1912), 174. sz., p. 10.

45 Fővárosi Közlöny, XXIV. évf. (1913), 40. sz., p. 1393.

PLAYGROUNDS

The need for the utilization of schoolyards as the outdoor gym and the playing field was increasing with the development of physical education. The so-called German gymnastics full of military elements used earlier was changed gradually to the much freer Swedish system, 'light gymnastics'. Suggestions appeared already in 1886 in contemporary press recommending that also the play should get the place in schoolyards in addition to gymnastics.³⁰ Physical education in Hungary, just like education as a whole, followed European trends, thus, professionals demonstrated the importance of plays with foreign examples (Pic. 5).³¹ Following these examples, a drawing of a Hungarian plan for playgrounds appeared in 1889 which, as the only image source found from the period until now, is a significant one. The imagined playground designed by Károly Albert, a gymnast in Kolozsvár, was ideal for a smaller school. Its area was 1000 m² of which four separated parts of 100-100 m² were created. They were places for ball games and skittles, paved with the mixture of sand and clay. Areas in between the four parts were designed for running and free play, and there was also a roofed playing place

(E) on the edge of the playground which could be used in rain, and dressing rooms (H), storage and toilets (K) were attached to it. He also suggested to enclosing the playground with alleys or shrubs (Pic. 6).³²

Although the design theory of playgrounds improved and the need for them increased in the 1890's, this type of open spaces was still missing in Hungary and as thus, in Budapest alike, only some examples created by local initiatives existed. As a result, rough criticism also appeared: "despite the fact that we are a cultural nation, we are still not mature enough to give our children opportunity for free move"³³ or "we cannot postpone establishing school playgrounds anymore, otherwise we will not be able to utilize our children's education, because as their physical education falls behind their intellectual one, their non-resistant, pauperising bones, muscles and nerves will not be able to bear the struggles of city life and drop out abortively."³⁴

In 1894, a school playground was installed in addition to a bath and a kitchen in the elementary school in Rökk Szilárd street for charitable purposes by the "Child-friendly Association" to get poor children stay there after their lessons. However, this was only a unique case in Budapest,³⁵ and only the turn of

³⁰ Vaday József: A játék szerepe a nevelésben. (The Role of Play in Education.) Néptanítók Lapja, vol. 19. (1886), no. 57., p. 450.

³¹ "Ö" 1887, pp. 1-2.; Felméry 1889, pp. 81-83.

³² Felméry 1889, pp. 81-83.

³³ Szedlacsek Lajos: A fiuk és leányok játékaikról. (About Boys' and Girls' Plays.) In: Csengeri János (ed.): Magyar Paedagogia. Vol. 3., Budapest, 1894., p. 386.

³⁴ Szabó 1913, p. 26.

³⁵ Néptanítók Lapja, vol. 27. (1894), no. 72., p. 677.

László testnevelési igazgató által benyújtott, 13 játszótér elkészítésére vonatkozó előterjesztéshez kapcsolódóan Rerrich Béla készítette el a játszótérek terveit.⁴⁶ A játszótérek közül az első világháborúig ideiglenesen csak néhány épült meg.⁴⁷ A játszótéreket különféle játszóeszközökkel (pl. homokozó) szerelték fel, a tisztifőorvosi hivatal azonban úgy vélte, hogy azok betegségeket terjeszthetnek, ezért a nagyszabású kezdeményezés végül nem vált valóra.⁴⁸

A különálló telkeken létesített iskolai játszótérek mellett Bárczy a meglévő iskolaudvarokat is igyekezett fejleszteni, hiszen egy részük még 1912-ben is siralmas képet nyújtott: *„Egyes helyeken az udvar teljesen gondozatlan, elhanyagolt állapotban van, másutt nagyon mély, agyagos, egyenetlen gödrös vagy túlkemény, vagy kavicsos talaja van, ismét másutt ültetvények vagy a középben elhelyezett virággy tesz használhatatlanná, esetleg palánk vagy kerítés vonul végig rajta és ez által alkalmatlan egy egész osztály befogadására.”*⁴⁹ Ennek megszüntetése érdekében 1912-ben határozatban utasították az iskolákat, hogy mielőbb rendezzék udvaraikat, illetve küldjenek rajzzal készült jelentést az udvarok méretéről, burkolatáról, valamint – amennyiben a játéktérre történő átalakítást az iskola anyagi okok miatt nem tudja megvalósítani – költségvonzatáról is.⁵⁰ Mivel az oktatási-nevelési funkció elsőbbséget élvezett az iskolák szabadterein, kritikusan szemlélték, ha néhol a más típusú terek kárára mégis díszkerteket létesítettek.⁵¹ Ennek eredményeként szinte csak az iskolák előkertjeit lehetett díszítő jelleggel kiültetni (7. kép), ami azonban nem tartozott minden iskolaépülethez, a többi terület az udvarok, játéktérek számára volt fenntartva.⁵²

Az első világháború átmenetileg megszakította a játszótérek fejlődését. 1915-ben egy fővárosi felhívás eredményeként több magántulajdonú telek mellett a legtöbb játszótér is haszonkerteté alakították, amelynek művelését pol-

gári és elemi iskolák tanulói végezték, szigorú beosztásban. A megtermelt árut pedig a budapesti lakosság vásárolta meg. A kezdeményezés rendkívül nagy segítségnek bizonyult a lakosság élelmezésének megoldásában a háborús években, ugyanakkor együtt járt többek között az Egressy úti, Soroksári úti, Elnök utcai, Villám utcai és Szentendrei úti játszótérek megszüntetésével.⁵³ 1916-ban az éhínség enyhítésére a válás- és közoktatásügyi miniszter országosan is elrendelte, hogy szabad területeken, iskolaudvarokban konyhakertszettel foglalkoztassák a növendékeket, s így átmenetileg már nemcsak a játszótérek, hanem minden iskolai szabadterület eredeti funkciója megszűnt.⁵⁴

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A századforduló budapesti iskolaépítészetében – mai szemmel nézve – még kevés szerepet kaptak a szabadterek. Pedig az ezzel szorosan összefüggő iskola-egészségügy terén Magyarország ekkor viszonylag élen járt – noha számos téren a külföldi példákra hagyatkozott és a külföldi módszereket követte. A 20. század fordulóján több országban újonnan szervezett iskolaorvosi intézmény hazánkban ekkor már 20 éve működött, sőt az iskola-egészségügyi oktatást is nálunk hozták létre először. Ezekről a fejlesztésekről a korabeli, háromévente megrendezett nemzetközi iskola-egészségügyi kongresszusokon is elismeréssel szóltak.⁵⁵ Az iskola környezetének jelentősége tehát az egészségügyi vagy oktatási-nevelési kérdések kapcsán sokszor felmerült, s ennek megfelelően a szabadtereket ki is alakították a szükséges módon, de mindez még nem fejlődött kertépítészeti horderejű feladattá. A kertművészet ugyanis még nem foglalkozott ekkoriban olyan összetett témákkal, mint az elsősorban funkcionális kérdéseket felvető iskolai szabadterek problémája.

46 I. Fehérvári út és Lenke út sarkán; II. Marczibányi téren; II. Szegényház és Csalogány utca között; III. Szentendrei út és Konkoly utca sarkán; III. Filatori dűlő, Vörösvári út, Körte utca között; V. Balaton és Szemere utca sarkán; V. Váci út, Csavargyár utca, Mura utca között; VI. Aréna út, Fóti út, Taksony utca, Tüzér utca között; VI. Janicsár és Árboc utca között; IX. Soroksári út és Kén utca sarkán; IX. Gyáli út és Ecséri út sarkán, X. Elnök utcai iskola közelében; VII. városligeti régi korcsolyapálya mellett. Hodászy Miklós: *Budapest székesfőváros iskolai és iskolán kívüli testnevelésügyének történeti fejlődése 1890-1930.* Budapest, 1931., p. 214.

47 Uo., p. 214.

48 Rerrich Béla másfél évtizeddel később már meglehetősen ironikus hangnemben írt erről: *„A tisztifőorvosi hivatal kifogást emelt, hogy az ilyen játékok terjesztik a gyermekbetegségeket stb. Most már hála Istennek, úgy látszik, nem terjesztik, de megerősítik, mosolygóssá, napbarnítottá teszik a mi gyermekeinket.”* Rerrich Béla: *Gyöngyöri a Gellérthegy.* Pesti Hírlap, LI. (1929), 209. sz., p. 7.

49 Fővárosi Közlöny, XXIII. évf. (1912), 24. sz., p. 1096.

50 Uo.

51 *„...kis területre szorított iskolaudvarainkon meg kell tiltani azt, hogy az udvaroknak sokszor 30-50%-át is bokrok, gyepágak és virágok, a melyek magukban véve üdítő és kedves látványt nyújtanak, foglalják el és szűkítsék a tanulóknak amúgy is szűkre szabott udvarát, illetőleg játszóterületét.”* Szabó 1913, p. 25.

52 Az előkerteken kívül – mint már említésre került – a bentlakásos iskolák rendelkeztek csak nagyobb díszkertekkel.

53 A tanulók – természetesen irányítás mellett – a művelés előtt maguk tervezték meg és alakították ki a haszonkerteket, tehát nemcsak kertészeti, hanem tervezési és geodéziai (felmérési, kitézési) alapismeretekre is szert tettek. A kertekről bővebben: S. n.: *A fővárosi iskolák tanulóinak kertészeti munkája a világháború idején.* A Kert, XXI. évf. (1915), 15. sz., pp. 463-467. és 16. sz., pp. 493-497.

54 *Kertészet*, V. évf. (1917), 5. sz., p. 76.

55 Pekár Károly: *A nürnbergi iskola egészségügyi kongresszus.* Budapest, 1906., p. 3.

the century meant a breakthrough in this regard. The building instructions for public schools in 1898 dedicated a whole chapter to school playgrounds and outdoor gyms: *“Playgrounds and outdoor gyms are needed to be installed next to every school. Joint playgrounds for two or more schools can be allowed only in special cases, in cities. Roofed playgrounds are really expedient besides open ones. The schoolyard can also be the playground and outdoor gym. The open playground is a flat area of at least 300 m².³⁶ It should be gritted with special care (with sand and small gravels) so that it be neither dusty nor wet. No trees or shrubs should be planted and nothing else set up in the area; it should be completely empty. Deciduous trees are welcome around it, but shrubs are not tolerable.”³⁷ The playground had to be placed leeward, further from the school building and the dusty, noisy streets. The roofed playing place, standing on pillars and with a minimum size of 60 m², was suggested to be placed on the northern side of the playground.³⁸*

The instructions were realizable again only in the countryside. But they were impossible to be implemented in the capital having densely built-up areas and high numbers of pupils, especially in those schools where there were not even any suitable school-yard. The compulsory play-afternoons introduced in secondary schools in the school year 1900/1901 (at first, for social reasons) also urged the installation of playgrounds.³⁹ The regulation specified the areas: they had to be flattened areas surrounded by planking and alleys, the size had to be 120m x 80m in schools with eight classes and 100m x 50m in schools with four classes. A well had to be drilled in one corner and toilets enclosed by shrubs had to be established in another one. Furthermore, a roofed place with two open sides and a storage also had to be installed. The area in front of the roofed edifice had to be turned into a skating rink during winter.⁴⁰

István Bárczy, who sympathized with progressive ideas, realized the necessity of playgrounds, and so not limiting them only to the school plots, he used the empty plots of the city, choosing places which were easy to access from more schools. Some of this kind of playgrounds were already built in 1904 in the densely populated 5th and 10th districts.⁴¹ Another school playground in the 5th district (at the corner of Szalay, Szemere and Koháry street) was to be built until 1 September 1911 with the cost of 13.000 crowns.⁴² A small building was also built there which served as a changing room and a place for bad weather. The playground was equipped for playing and gymnastics during spring and summer and for skating in wintertime.⁴³ Next year, Klauzál square, 7th district and the plot next to the school in Váci street, 6th dist., two plots next to the school of Balaton street, 5th dist. and the two plots between Szegényház street and Csalogány street, 2nd dist. were turned into playgrounds.⁴⁴ And in 1913, another playground was installed next to the school in Egressy street, the building and enclosing of which cost 2200 crowns.⁴⁵

The first garden design of school open spaces known by now appeared in 1912: Béla Rerrich made the plans concerning a proposal for establishing 13 playgrounds submitted by László Gerentsér, director of physical education.⁴⁶ Only some of them were built temporarily until the 1st World War.⁴⁷ They were equipped with various playing devices (e. g. sandboxes), however, the chief medical office thought they could be infectious, so the significant initiative could not become reality.⁴⁸

In addition to the playgrounds established on separated plots, Bárczy also tried to develop the existing schoolyards, because several of them looked lamentable even in 1912. *„At some places, the schoolyards are completely neglected, at other places, their ground is deep, clayey, uneven, dimpled, too hard or gravelly.*

³⁶ *The size of area was given per class in the instructions, so in case of more classes, the area had to be increased proportionally. Kisdédóvodai és népis-kolai építkezési mintatervek, építkezési utasítások. (Design Models and Building Instructions for Nursery Schools and Public Schools.) Budapest, 1898., p. 18.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*, p. 19.

³⁹ VKM Decree of 1900/29.954. *School playgrounds could be visited in the presence of a supervisor, according to a strict schedule, thus, their use differed from the later ones and so from the ones today. After 1907, they became places not only of social aims, but also of the youths' military training. Due to length limits, the examination of this latter trend is not the subject of this paper.*

⁴⁰ *The equipment contained balls, beetles, banners, sticks for making castles or signing goal lines, measuring tapes, gardening and other tools and watering cans. Ibid.*

⁴¹ *Erdei 1991*, p. 25.

⁴² *Fővárosi Közlöny*, vol. 22. (1911), no. 62., p. 2310.

⁴³ *Nemzeti Sport*, vol. 10. (1912), no. 3., p. 14.

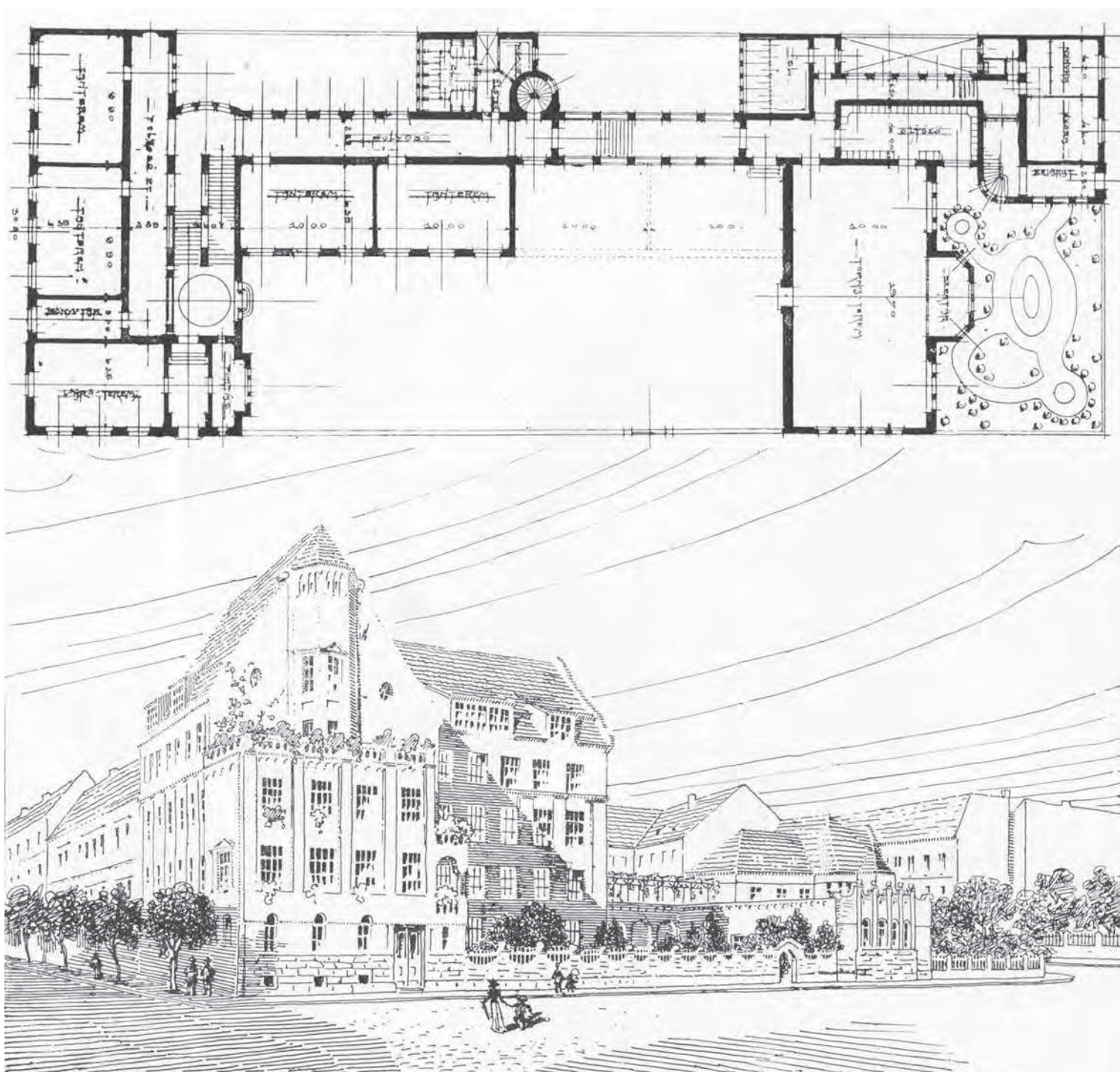
⁴⁴ *Budapesti Hírlap*, vol. 32. (1912), no. 60., p. 53.; *Ibid.*, vol. 32. (1912), no. 172., p. 14.; *Ibid.*, vol. 32. (1912), no. 174., p. 10.

⁴⁵ *Fővárosi Közlöny*, vol. 24. (1913), no. 40., p. 1393.

⁴⁶ *The playgrounds: at the corner of Fehérvári st. and Lenke (Bocskai) st. (1st dist.); Marczibányi sq. (2nd dist.); between Szegényház and Csalogány sts. (2nd dist.); at the corner of Szentendrei st. and Konkoly st. (3rd dist.); between Filatori lane, Vörösvári st. and Körte st. (3rd dist.); at the corner of Balaton st. and Szemere st. (5th dist.); between Váci st., Csavargár st. and Mura st. (5th dist.); between Aréna st., Fóti st., Taksony st. and Tüzér st. (6th dist.); between Janicsár st. and Árboc st. (6th dist.); at the corner of Soroksári st. and Kén st. (9th dist.); at the corner of Gyáli st. and Ecseri st. (9th dist.), near the school in Elnök st. (10th dist.); next to the old skate rink in the City Park (7th dist.). *Hodász 1931*, p. 214.*

⁴⁷ *Ibid.*, p. 214.

⁴⁸ *Béla Rerrich wrote about this in quite an ironic tone 15 years later: „The chief medical office raised an objection arguing that plays like these are infectious for children. Today, thanks God, it seems that they are not infectious any more, but they strengthen children and make them smile and tan.” Rerrich Béla: Gyönyörű a Gellérthegy. (The Gellért Hill is Beautiful.) Pesti Hírlap, vol. 51. (1929), no. 209., p. 7.*

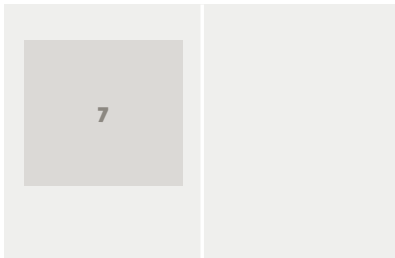

A századforduló időszakában az iskolai szabadterek létesítését nem kerttervezési feladatként értelmezték. Az iskolák esztétikai kialakításáról folytatott diskurzusban fel sem merült az épület környezetének rendezett kialakítása, vagy a zöldfelületek díszítése. Rerrich Béla, a Magyar Királyi Kertészeti Tanintézet igazgatója több iskolát, iskolai játszótérrel is tervezett, mégsem említette egyetlen, a világháború előtt írt, iskolákról szóló írásában sem a szabadtereket.⁵⁶

Angliában közparkok tervezése kapcsán már az 1840-es években megjelen-

tek a szociális és funkcionális kérdések a kerttervezésben, s ennek eredményeként az első tervezett sportterületek, játszótérek is létrejöttek a parkokban. Németországban mindez először Gustav Meyer elméleteiben és terveiben szerepelt az 1860-as években.⁵⁷ Magyarországon kissé megkésve, az 1890-es évek végén készültek az első nyilvános játszótértervek, kezdetben a korábbi piacterek átalakítása kapcsán.⁵⁸ Érdekes, hogy mindezek ellenére, még az 1910-es években is arra hivatkoztak az iskolai játszótérek létesítése kap-

56 Rerrich Béla: Művészet a népiskolában. *Építő Ipar*, XXXIV. évf. (1910), 2. sz., pp. 13-14. A korszak gyors szemléletbeli változásáról tesz tanúbizonyságot ugyanakkor, hogy Rerrich az 1910-es évek elején kiépített iskolai játszótérek kapcsán sem szólal fel, ám pár évvel később, 1919-ben már – saját, 1910-es évek elején készített terrajzaival – hirdeti a játéktérek kapcsán felmerülő kertművészeti és városépítészeti feladatokat. Rerrich Béla: A modern városépítészeti szociális irányú kertművészeti feladatairól I-II. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LIII. évf. (1919), 16. sz., pp. 127-134. és 17. sz., pp. 135-140.

7. kép/pict.:

A Hernád–Elemér utcai elemi iskola tervrajza előkert feltüntetésével. Földszint és távlati rajz. Tervező: Lechner Jenő / *Plan of the elementary school in*

Hernád and Elemér streets with forecourt. Ground floor and perspective view. Architect: Jenő Lechner (FORRÁS/SOURCE: A FŐVÁROS ÉPÍTKEZÉSEI III. MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZET, VII.

ÉVF. (1909), 10. SZ. P. 14. ÉS 16. / A FŐVÁROS ÉPÍTKEZÉSEI III. (BUILDINGS OF BUDAPEST. VOL. 3.) MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZET, VOL. 7. (1909), NO. 10., P. 14. AND 16.)

*There are also yards which have been made unusable by plants and flower beds in the middle or palings or fences run through it and so there is not enough place for classes.*⁴⁹ In order to cease these problems, schools were ordered in a decree in 1912 to arrange their yard and send reports which contained a site plan and data about their size, pavement, and costs of transformation into the playground, in case the school could not undertake the task due to financial problems.⁵⁰ Since education took precedence in all open spaces of schools, ornamental gardens were criticised when being established to the detriment of other types of open spaces.⁵¹ As a result, almost only the frontage of the schools could be planted in an ornamental way (Pic. 7), which did not belong to every school. All the other areas were reserved for schoolyards and playgrounds.⁵²

The 1st World War stopped the development of playgrounds temporarily. Most of them were transformed into vegetable gardens just like many private sites in 1915, due to an initiation in the capital, and they were cultivated by pupils of elementary and higher elementary schools according to a strict schedule. The produced goods were bought by the inhabitants of Budapest. The initiation proved to be a great help in solving the catering problems of the population during the war years. Nevertheless, it meant the liquidation of the playgrounds e. g. in Egressy st., Soroksári st., Elnök st., Villám st. and Szentendrei st.⁵³ To relieve

famine, the Minister of Religion and Public Education ordered in the whole country in 1916 to employ students in olericulture using free areas and schoolyards, thus not only playgrounds but the original function of all kinds of school open spaces ceased temporarily.⁵⁴

CONCLUSION

As seen from today, open spaces barely got involved in school architecture at the turn of the 20th century. Nevertheless, Hungary was among the leader ones concerning school health closely connected to open spaces – even though it relied on foreign examples and followed foreign methods in many cases. The institution of school doctors had been working already for 20 years in Hungary when it was established in other countries at the turn of the century, and education of school health was also introduced first in our country. These improvements were acknowledged even in the international congresses on school health held every three years.⁵⁵ The importance of the environment of the schools often appeared concerning questions of school health or education, and also open spaces were formed as required, but it had still not developed into a task of garden design. The reason was that garden art had still not dealt with such complex subjects like school open spaces which raised functional questions primarily.

⁴⁹ *Fővárosi Közlöny*, vol. 23. (1912), no. 24., p. 1096.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ „...it must be prohibited to have shrubs, lawns, flowers occupying 30-50 percent of the schoolyards, even if they provide a pleasant sight otherwise, because they narrow down the already too tight schoolyards and playgrounds even more.” Szabó 1913, p. 25.

⁵² As already mentioned, only boarding schools had bigger ornamental gardens besides the frontage gardens.

⁵³ *The children also planned and constructed the gardens before cultivating them, so they learned not only horticultural, but also designing and surveying knowledge. About the gardens in more details, see: S. n.: A fővárosi iskolák tanulóinak kertészeti munkája a világháború idején. (Horticultural Work of Students in Budapest During the World War.) A Kert, vol. 21. (1915), no. 15., pp. 463-467. and no. 16., pp. 493-497.*

⁵⁴ *Kertészet*, vol. 5. (1917), no. 5., p. 76.

⁵⁵ *Pekár Károly: A nürnbergi iskola egészségügyi kongresszus. (The Congress on School Health in Nürnberg.) Budapest, 1906., p. 3.*

csán, hogy a fővárosban nincsen játszótér.⁵⁹ Ennek feltételezhetően az lehet a magyarázata, hogy az 1890-es években létesített játékterek még csupán egy nagyobb, fasorokkal kerített szabad teresedést jelentettek, minden építmény, játék- vagy játszóeszköz nélkül.

A kifejezetten iskolák számára készült játszótérek Németországban is viszonylag későn, az 1880–90-es években jelentek meg,⁶⁰ ami a német testnevelésügy erőteljes hatásával is magyarázható.⁶¹ Angliában az iskolához tartozó játékterek, sportpályák hagyományosnak mondhatók, ám ez az ottani, máig meghatározó oktatási rendszer, a bentlakásos iskola („college”) különbségéből is adódik.⁶²

Az iskolai és nyilvános játszótérek kialakulása részben azonos gyökerekből táplálkozik, a szegényebb néprétegek gyermekeinek szociális irányú, gyermekvédelmi szempontú megközelítéséből, amellyel a felügyelet nélküli, csellengő gyermekek erkölcsi romlását és bűnözési hajlamaik kialakulását próbálták kivédeni. Az iskolai játszótérek egyúttal a testnevelési nézetek változásaira is reagáltak, az új tantárgyi követelményeknek megfelelően.

A közparkok és intézményi szabadterek közötti hasonlóság lassú felismerése jelenik meg abban, hogy a nyilvános játszótérekkel szemben a fővárosi iskolai játszótérek kertépítészeti megfogalmazására csupán a századforduló végén, az 1910-es években látunk először komolyabb kezdeményezést, s épp Rerrich Béla személyében, aki a játszótérek tervezésével felkarolta az iskolai szabadtertervezés ügyét. Rerrich tevékenysége döntő fontosságú abból a szempontból is, hogy életműve már a modern kerttervezői szemléletet képviseli. Az iskolai játszótérek tervezésének kertművészeti és építészeti feladattá emelése is e modern szemlélet megjelenését illusztrálja, amelybe nem csupán a mindenki által elérhető, nyilvános szabadterek, hanem

a különböző funkciójú – és nem feltétlenül díszkerti kialakítású – intézményi szabadterek tervezése is beletartozik.

A századforduló iskoláinak építése kapcsán mindemellett már megjelentek más – jelen tanulmányban részletesen nem tárgyalt – előremutató tevékenységek is. A Bárczy-féle új iskolák építésénél egyúttal rendezték a környező utcákat, tereket is, tehát az iskolafejlesztés átfogó városépítészeti tervezéssel járt együtt. Az 1910-es években az építkezések során kifejezetten ügyeltek a kerítések, bejáratok, a néhol megjelenő fedett játszóhelyek egységes, az iskolaépülethez illeszkedő és ízléses kialakítására – az építészet és tájépítészet határán elhelyezkedő kerti elemek kialakítását építészeti feladatként kezelve.

Mindezeket tekintve várható volt, hogy a következő lépés a szabadterek egységes, kertépítészeti kezelése lesz majd, ám az első világháború átmeneitelen akadályozta a folyamatot. A kerttervezési, tájépítészeti feladatok, az intézménykertek és közparkok igényes alakításának ügye a háború utáni évtizedekben vált mindennapi, fontos kérdéssé. ●

57 Csepely-Knorr Luca: *Korai modern szabadterépítészet. A közparktervezés-elmélet fejlődése az 1930-as évek végéig.* Budapest, 2011., p. 38 és pp. 48-49. (Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola)

58 Uo. pp. 113-114.

59 Szabó 1913, p. 26.

60 R. Wehmer: *Schulgesundheitspflege unter Zugrundelegung der für Preussen gültigen Bestimmungen.* Berlin, 1895., pp. 41-43.

61 Torna és katonai rendgyakorlatok alkalmazása szabad játékok helyett.

62 A szabad játékok, labdajátékok régi hagyománya nem véletlenül eredményezte azt, hogy Angliában létesültek az első közparki játszótérek, s hogy Amerika, majd Európa más országai is az angol példa nyomán fejlesztették ilyen irányba közparkjaikat. A bentlakásos angol iskolákban tehát nem új funkcionális térként jelent meg a játszótér, a sportpálya, hanem már régóta jelen volt. Robert Farquharson 1885-ben kiadott munkája részletesebben is elemzi a különböző játékokat és a bentlakásos iskolák campus-jellegű kialakítását. Robert Farquharson: *School hygiene and diseases incidental to school life.* London, 1885.

Establishing school open spaces were not regarded as a task of garden design. The forming of the environment of schools or the enrichment of green spaces did not even emerge in the discourse about the aesthetics of schools. Béla Rerrich, director of the Hungarian Royal School of Horticulture planned several schools and playgrounds, still did he not mention open spaces in any of his writings about schools before the world war.⁵⁶

Social and functional questions in garden design had already appeared in connection with public parks in England in the 1840's, and also the first designed sports fields and playgrounds were established in the parks as a result. In Germany, these appeared first in Gustav Meyer's theories and plans in the 1860's.⁵⁷ The first plans for public playgrounds in Hungary were made only later, in the 1890's, at first in connection with the transformation of the former market-places.⁵⁸ It is interesting, that despite this, one of the reasons for the establishment of school playgrounds in the 1910's was that there had not been any playgrounds in the capital before.⁵⁹ The explanation of this anomaly may be that playgrounds installed in the 1890's were only larger free areas surrounded by alleys but without any edifices or playing equipment.

Playgrounds made especially for schools appeared in Germany also later, only in the 1880-90's,⁶⁰ which can also be explained by the strong effect of German physical educational methods.⁶¹ Meanwhile, in England, the playing fields and sports fields belonging to schools were the tradition, but it came partly from the difference in the educational system which is still significant: the boarding schools or colleges.⁶²

The evolution of school and public playgrounds can be traced back partly to the same roots: the social approach to the children of poor people and aspects of child protection with which straggling and unattended children's moral

degradation and the emergence of criminality were tried to be prevented. Besides, school playgrounds were a reaction also to the changes in physical education.

The slow recognition of the similarity between public parks and institutional open spaces appears in that in contrast with public playgrounds, the first initiatives for the garden design of school playgrounds in the capital can only be found in the 1910's, and by Béla Rerrich who took the case of school open spaces by designing playgrounds. Moreover, Rerrich's appearance is also of capital importance as his life work represents the modernist views in garden design. Raising the design of school playgrounds into a task of garden art and architecture illustrates the appearance of this modernist view, which includes not only the design of public spaces but also of institutional open spaces that have different functions and are formed not necessarily as ornamental gardens.

Nevertheless, other promising activities also appeared in connection with school building at the turn of the century (not presented in this paper in details). When building schools in the Bárczyera, the joining streets, squares were also planned, so the development of schools meant a general urban development as well. They also paid attention that fences, entrances and roofed playing places should fit the school building in design and be elegant, although they treated open space elements, that are at the border of architecture and landscape architecture, as architectural tasks.

Considering all of these, it was predictable that the next step would be the integrated, landscape architectural treatment of open spaces, but the 1st World War stopped this process temporarily. Therefore, the tasks of garden design and landscape architecture and the demanding design of institutional open spaces and public parks became a significant, everyday question in the decades after the war. ©

56 Rerrich Béla: *Művészet a népiskolában. (Art in the Public Schools.) Építő Ipar, vol. 34. (1910), no. 2., pp. 13-14. However, the rapid change in attitude in the era can be observed in the fact that Rerrich had not even put in a word for the school playgrounds built in the beginning of the 1910's, however, a few years later, in 1919, he already propagated the tasks of garden and urban design concerning playgrounds with his drawings made in the beginning of the 1910's. Rerrich Béla: A modern városépítészeti szociális irányú kertművészeti feladatairól I-II. (About the Social Tasks of Garden Art in Modern Urban Design. I-II.) A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, vol. 53. (1919), no. 16., pp. 127-134., and no. 17., pp. 135-140.*

57 Csepely-Knorr 2011, p. 38. and pp. 48-49.

58 *Ibid.* pp. 113-114.

59 Szabó 1913, p. 26.

60 R. Wehmer: *Schulgesundheitspflege unter Zugrundelegung der für Preussen gültigen Bestimmungen.* Berlin, 1895., pp. 41-43.

61 They used gymnastics and military exercises instead of free games.

62 It is not surprising that the old tradition of free games and ball games resulted in the construction of playgrounds in public parks first in England, then other European countries and the USA developed their own public parks in this way after the English example. The playground and sports field did not appear in English colleges as a new functional space, but it had been existed for a long time. The different games and the formation of colleges like campuses were written in detail in Robert Farquharson's work in 1885. Robert Farquharson: *School hygiene and diseases incidental to school life.* London, 1885.